

Міністерство освіти і науки України
Відокремлений структурний підрозділ
«Любешівський технічний фаховий коледж
Луцького національного технічного університету»

Історія України

Конспект лекцій з новітньої історії України ХХ століття Ч1.
для здобувачів освіти освітньо-професійного ступеня фаховий молодший бакалавр

галузь знань 19 Архітектура та будівництво
спеціальність 192 Будівництво та цивільна інженерія
денної форми навчання

Любешів 2023

УДК

До друку

Голова методичної ради ВСП «Любешівський ТФК ЛНТУ»

_____ Герасимик-Чернова Т.П.

Електронна копія друкованого видання передана для внесення в репозитарій коледжу

Бібліотекар _____ М.М. Демих

Затверджено методичною радою ВСП «Любешівський ТФК ЛНТУ»

протокол № _____ від «_____» _____ 2023 р.

Рекомендовано до видання на засіданні циклової (методичної) комісії викладачів соціально-гуманітарних дисциплін, фізичного виховання та захисту України

протокол № _____ від «_____» _____ 2023р.

Голова циклової (методичної) комісії _____ Кравчик Л.М.

Укладач: _____ С.С. Мацерук, викладач вищої категорії

Рецензент: _____

Відповідальний за випуск: _____ С.С. Мацерук, викладач вищої категорії

Історія України [Текст]: конспект лекцій Ч1. для здобувачів освітньо-професійного ступеня фаховий молодший бакалавр галузь знань 19 Архітектура та будівництво 192 Будівництво та цивільна інженерія / уклад. С.С.Мацерук. – Любешів: ВСП «Любешівський ТФК ЛНТУ», 2023 – 20 с

Методичне видання складене відповідно до діючої програми курсу «Історія України» з метою засвоєнням основних розділів дисципліни, містить лекційний матеріал до кожної з тем, різнорівневі завдання та перелік рекомендованої літератури.

©Мацерук С.С., 2023

Зміст.

1. Україна в сучасну добу. Шлях України до незалежності. Початок перебудовчого процесу.....	4-10
2. Крах командної економіки.....	11-16
3. Піднесення національно-визвольного руху.	17-31
4. Початок політичної структуризації суспільства.....	31-37
5. Суверенізація УРСР Народження незалежної України.....	38-54
6. Успіхи і труднощі державотворення в Україні.....	54-61
7. Побудова незалежної держави.....	62-64
8. Конституційний процес.	64-69
9. Сучасне політичне життя.....	69-76
10. Література.....	76-77

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УКРАЇНА В СУЧАСНУ ДОБУ. ШЛЯХ УКРАЇНИ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

ПОЧАТОК ПЕРЕБУДОВНОГО ПРОЦЕСУ

З матеріалів попереднього розділу можна зробити висновки, що у Радянському Союзі невідворотно поглиблювалися соціально-політична й економічна кризи. В українському суспільстві дедалі більше наростали як соціальне напруження, спричинюване системною кризою тоталітарного ладу, так і опір здійснюваній центром національній політиці, головною складовою якої була русифікація.

Термін «перебудова», який став офіційним компартійним лозунгом, широко використовувався тільки в перші роки досліджуваного періоду і пішов у небуття наприкінці 80-х років. Серед кількох афористичних виразів, запроваджених у політико — публіцистичний лексикон М. Горбачовим, один став насправді крилатим: «Процес пішов». Перебудовний процес і справді швидко пішов. Проте зовсім не так, як планувалося, і зовсім не туди, куди країну прагнули привести політики з найближчого оточення М. Горбачова. Так званий перебудовний період має чітко окреслені хронологічні рамки — від проголошення курсу на перебудову до розвалу КПРС і радянської наддержави, що цементувалася компартійною диктатурою.

На посаді Генерального секретаря М. Горбачов перебував менше ніж сім років. Це був час колосальних зрушень в усіх сферах життя — ідеологічній, політичній, економічній, соціальной, національній. Зрушення сприймалися багатьма як деструктивні. Адже на очах розвалювався лад, створений після 1917 р. попередниками М. Горбачова.

Та насправді ці зміни мали конструктивний характер. Громадяни радянської наддержави вперше почали бачити тьмяне світло в кінці довгого тунелю. Саморуйнування давно охопленого кризою комуністичного ладу створювало можливість для повернення на магістральні шляхи людської цивілізації.

Попередники М. Горбачова робили вигляд, що в країні немає невирішених проблем. Новий Генеральний секретар мав мужність визнати необхідність реформ і зробив спробу переконати у цьому партапарат і суспільство. Однак його реформи не мали системного характеру. Вони скоріше нагадували інстинктивне реагування на конкретні кризові ситуації.

Наділені, здавалося б, всією повнотою диктаторської влади, радянські керівники виявилися неспроможними справитися з викликом історії. Найяскравіше це виявилось у сфері зовнішньої політики.

Оновлення радянської зовнішньої політики пов'язувалося передусім з необхідністю усунення всесильного А. Громика. Цей дипломат сталінської школи керував Міністерством закордонних справ СРСР з 1957 р. Він очолював консервативні сили в партії і державі, які здійснювали на світовій арені наступальну, агресивну політику. Зокрема, він був безпосереднім ініціатором вторгнення радянських військ в Афганістан. Суть зовнішньої політики, яку проводив на той час СРСР, була оприлюднена в більш-менш відкритій формі тільки в 1988 р. Тоді на XIX конференції КПРС було проголошено: у гонитві за воєнно-стратегічним паритетом у минулому не завжди використовувалися можливості забезпечити безпеку держави політичними засобами, і тому СРСР втягнувся в гонку озброєнь, що позначилося на його соціально-економічному розвитку і

міжнародному становищі. Із зрозумілих причин в матеріалах парт конференції не було зазначено, що гонку озброєнь країна в цей час уже безнадійно програвала.

Усе це М. Горбачов розумів, коли прийшов до влади. Зважаючи на підтримку, яку Громико надав йому на березневому пленумі ЦК КПРС 1985 р., новий Генсек обрав для усунення 76-річного міністра надзвичайно м'яку форму. А. Громико у липні 1985 р. посів престижну посаду Голови президії Верховної Ради СРСР. Посаду міністра закордонних справ обійняв близький до М. Горбачова Е. Шеварднадзе. Зусиллями Шеварднадзе і самого Горбачова, який брав найбільш активну участь у спілкуванні з іноземними лідерами, формувалося нове обличчя радянської зовнішньої політики.

У 1987 р. вийшла у світ книга М. Горбачова «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу». Перекладена основними мовами світу, вона широко пропагувалася в багатьох країнах. Її основним завданням було популяризувати нове мислення радянського керівництва серед світової політичної еліти.

«Нове мислення» проголошувало пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. Підкреслювалося, що три групи країн — капіталістичні, соціалістичні й ті, що розвиваються, належать нероздільному світові, в якому вже неможливо досягти переваги військовими засобами. Рівною мірою віджила практика оцінки міжнародних подій винятково крізь призму конфронтації між Сходом і Заходом. Ідеологія повинна була підпорядковуватися реальним умовам, в яких існувало міжнародне співтовариство. Для того щоб розв'язати глобальні проблеми людства, треба було відмовитися від конфронтації воєнно-політичних блоків, не поглиблювати, а пом'якшувати суперечності між класами та політичними партіями.

Прагматичний підтекст «нового мислення» полягав у тому, щоб забезпечити скорочення витрат на озброєння, які ставали непосильними для Радянського Союзу. Йшлося також про те, щоб отримати від Заходу кредити, призначені для щорічного імпорту десятків мільйонів тонн зерна, а також поставок сучасної техніки і впровадження новітніх технологій.

М. Горбачов успадкував від попередників кризу з ракетами середньої дальності. На початку 1985 р. з ініціативи радянської сторони розпочалися переговори з президентом США Р. Рейганом, у ході яких СРСР виявив готовність йти на серйозні поступки. Не розраховуючи на добру волю радянських керівників, американці погодилися витратити десятки мільярдів доларів на програму «стратегічної оборонної ініціативи» (СОІ), яка мала захистити США від атаки міжконтинентальних ракет. Програма СОІ ґрунтувалася на супернових космічних технологіях і стала відомою під назвою «зоряних воєн». Рейган назвав СРСР «імперією зла» і досить успішно створював єдиний антирадянський фронт країн НАТО, Японії і Китаю.

Після трьох зустрічей між Рейганом і Горбачовим в 1985—1987 рр. була укладена угода про знищення ядерних ракет середньої та малої дальності. СРСР зобов'язувався за три роки демонтувати і знищити цілий клас ракет — 1752. США взяли зобов'язання ліквідувати 869 своїх ракет. Це радикальне рішення істотно послабило конфронтацію в найважливішій ділянці радянсько-американських відносин.

Керівники СРСР вирішили покінчити з непопулярною і безперспективною війною в Афганістані. У травні 1988 р. розпочалося безпосереднє виведення військ. Це створило можливість для нормалізації радянсько-китайських відносин.

Радянський лідер підтримав дипломатичними засобами військову операцію США і ряду інших країн проти Іраку, який намагався загарбати Кувейт. Ірак даремно розраховував на підтримку радянського партнера, у якого він купував зброю на мільярди доларів.

Найбільш серйозні зміни сталися на Європейському континенті. Національно-визвольний рух охопив усі країни радянського блоку. Почалося виведення військ з НДР та інших країн. Влітку 1990 р. керівництво СРСР дало згоду на об'єднання Німеччини. Розпалися Організація Варшавського договору і Рада Економічної Взаємодопомоги. Європа почала набувати іншого вигляду.

Керівники західних країн вітали історичні зміни в радянській зовнішній політиці і готові були благословляти М. Горбачова, який майже не чинив опору прагненню народів східноєвропейських країн здобути реальний суверенітет. Однак їхня позиція ставала іншою, коли з вимогами суверенітету виступали союзні республіки СРСР. Розпад СРСР явно не влаштував Захід. Про це відверто заявили прем'єр-міністр Великої Британії М. Тетчер у 1990 р. і президент США Дж. Буш у 1991 р. під час перебування у Києві.

Відправним пунктом останнього періоду історії СРСР став квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС. На посаді Генерального секретаря М. Горбачов тоді перебував менш як місяць. Його програмна промова на цьому пленумі мала досить абстрактний характер. Проте важливою була тональність цієї промови. В ній відчувалася ледь замаскована тривога за долю партії і держави. Тон першого виступу М. Горбачова різко контрастував з казенним патріотизмом і оптимізмом, властивим для промов його попередників.

Термін «перебудова» генеральний секретар використовував на цьому пленумі, порушуючи проблеми вдосконалення управління господарським механізмом. Пропагандистський апарат підхопив випадково вжите визначення і почав його використовувати як термін-пароль. Під перебудовою стали розуміти реформування усіх сторін життя, здійснюване під керівництвом КПРС.

Після втрати влади М. Горбачов не раз підкреслював свою добру волю в ініційованні реформ. Мовляв, на строк його перебування на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС, скільки б він не тривав, ресурсів вистачило б. Можна було б обійтися без потрясінь, викликаних перебудовою, тобто й далі просуватися «ленінським шляхом», як це робив Л. Брежнєв.

Однак останній радянський Генсек лукавив. Виходячи саме з того, що він ще порівняно молодий, М. Горбачов побоювався, що рано чи пізно зустрінеться з великими політичними неприємностями. Незважаючи на всю недосконалість радянської статистики, яка не могла адекватно відбивати дійсність, дані про небезпечну системну кризу тоталітарного ладу не були таємницею для вищого партійного керівництва. Однак воно сподівалося, що спроможне ініціювати і провести у дозованих розмірах «революцію згори». В історії Російської імперії і Радянського Союзу такі «революції» час від часу траплялися, починаючи з петрівської доби. Як правило, державі вдавалося утримувати їх у певних рамках. Справді, кілька років перебудовний процес залишався контрольованим і керованим.

Починалася перебудова з інформації. Відродився термін «гласність». У дореволюційні часи під гласністю розуміли інформацію, яка пробивалася крізь цензурні перепони. Радянське суспільство за ступенем закритості набагато випереджало дореволюційне і до М. Горбачова взагалі не знало поняття гласності. Дозвіл властей прилюдно обговорювати гострі проблеми був незвичайним, хоча сама гласність залишалася дозованою. На XIX

конференції КПРС у липні 1988 р. було проголошено, що «гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини». На першому місці, звичайно, були інтереси держави.

У країнах Заходу, де існувала свобода слова, для терміна «гласність» виявилося неможливим підібрати змістовий еквівалент. Тому цей термін увійшов в іноземні мови без перекладу.

Радянські люди дістали можливість більш-менш реально оцінювати ситуацію у сферах життя, які з дозволу вищого компартійного керівництва ставали відкритими. Гласність підривала сліпу довіру до друкованого або мовленого слова, давала змогу виробляти судження і позбавлятися ідеологічних догм, запроваджуваних у свідомість з дитинства.

Однак більшість людей, які прожили життя в роки сталінської диктатури, важко відмовлялися від ідеологічних догм, що перетворилися на стереотипи мислення. Кожний член суспільства, не виключаючи вчених — суспільствознавців, повинен був особисто вистраждати злам стереотипів. Не всі могли або хотіли зробити це, і рівень конфліктності в суспільстві зріс.

Основним об'єктом гласності стали так звані білі плями в історії КПРС. По суті, М. Горбачов відновив розпочатий М. Хрущовим процес десталінізації. На вістрія гласності потрапили злочини сталінської доби, переважно щодо партії та її керівників.

Сваволя основного цензурного органу — Головліту була обмежена певними рамками. Московські суспільно-політичні журнали, на відміну від провінційних (в тому числі українських), з осені 1986 р. почали друкувати документи, мемуари і художні твори, які викривали сталінські репресії, війну в Афганістані, економічні негаразди, номенклатурні привілеї тощо. Гострополітична журнальна і телевізійна публіцистика стала привертати увагу мільйонів людей.

У березні 1988 р. в газеті «Советская Россия» був опублікований лист лєнінградської викладачки Н. Андрєєвої під назвою «Не можу поступитися принципами». У ньому зазначалося: фальсифікатори історії запозичили у Заходу свою антисоціалістичну концепцію «гласності» та скористалися «перебудовою», щоб ініціювати докорінний перегляд історії партії та радянського суспільства. Суть листа полягала у відкритому захисті Й. Сталіна. Лист підбадьорив тих, хто не бажав «поступатися принципами» і негативно ставився до будь-яких змін. В Україні лист був передрукований багатьма місцевими газетами.

За розпорядженням партійних комітетів різного рівня лектори й активісти товариства «Знання» почали готувати заняття у системі партійно-політичної освіти з метою донести зміст думок Н. Андрєєвої до кожного.

Здавалося, що короточасна «відлига» знову зміниться заморозками. Однак незабаром виявилося, що публікація листа Андрєєвої була організована лідером консервативних сил, секретарем ЦК КПРС Є. Лігачовим за відсутності М. Горбачова. Центральний орган ЦК КПРС газета «Правда» виступила з редакційною статтею «Принципи перебудови: революційність мислення і дій», присвяченою критиці листа Андрєєвої. У пресі відновилася антисталінська кампанія. Проте ініційована консерваторами кількатижнева перерва в цій кампанії повністю засвідчила, що суспільство ще не прокинулося від політичної летаргії.

Боротьба між консерваторами і реформаторами точилася переважно в політичному центрі влади — Москві. Україна в перші роки перебудови залишалася під повним контролем консерваторів, очолюваних В. Щербицьким. Повторюючи день у день ритуальні перебудовні гасла, Щербицький чинив опір радикальним змінам. Україна тривалий час залишалася справжнім «заповідником застою». Тільки у вересні 1989 р. М. Горбачов санкціонував зміну влади у Києві. Республіканську партійну організацію очолив В. Івашко.

Консерватори в українській глибинці прагнули обмежити гласність. В одному з номерів московського журналу «Огонёк», який очолював український письменник В. Коротич, у липні 1988 р. було зауважено: «Існує гласність № 1» в Москві, «гласність № 2» — у Києві, «гласність № 3» — в Черкасах і «гласність № 4» — у Миргороді або Конотопі. Така багатоступінчаста гласність хіба може вважатися гласністю?».

Зауваження дуже точно передавало специфіку радянської гласності як проміжного етапу від несвободи до свободи слова. Проте воно було неправильним по суті. Журнал «Огонёк» та інші радикальні видання розповсюджувалися у Конотопі або в Миргороді. Ранкові черги в кіосках за пресою в українських містах стали звичним явищем.

Для державних порядків, які давно вже цементувалися не терором, а силою звички, навіть уривок вільного слова, фрагмент вільної думки, окрема телевізійна програма (найбільшу популярність завоювала у 1987 р. нова молодіжна програма всесоюзного телебачення «Взгляд») були небезпечні. Пробуджуючи думку, вони руйнували підвалини тоталітарного ладу, який тримався на демагогії. Чисельність людей, які бачили гармонію між державою та суспільством, зменшувалася. Комуністична ідеологія втрачала авторитет. Суспільство стрімко політизувалося.

Одним з перших гасел перебудовної доби було «прискорення». Йшлося в цьому разі про прискорення темпів економічного розвитку. У самому звучанні слова «прискорення» відчувався оптимізм. Мовляв, розвиваємося у цілому задовільно, але треба все-таки взяти вищі темпи.

Для того щоб забезпечити вищі темпи, пропонувалося активно запроваджувати у виробництво сучасну техніку й високопродуктивні технології. У червні 1985 р. в Москві було скликано Всесоюзну нараду з питань науково-технічного прогресу. На цей грандіозний організаційний захід витратили мільйони рублів і сотні годин праці керівників різних рівнів, але рекомендації не вийшли за межі побажань типу: більше, краще, активніше. Організатори та учасники наради були глибоко переконані в тому, що всі проблеми можна розв'язати, апелюючи до активності й старанності відповідальних осіб.

Услід за нарадою відбувся пленум ЦК Компартії України, присвячений заходам щодо прискорення науково-технічного прогресу. Його рішення виявилися калькою з рекомендацій всесоюзної наради. У листопаді 1985 р. в Києві організували всесоюзний семінар з вивчення досвіду роботи, яка провадилася в Україні в галузі ресурсозбереження. Підприємства і галузі, які відставали за показниками від середнього рівня, були піддані «конструктивній принциповій критиці». Трудові колективи, які мали кращі від середніх показники, зосередили на собі загальну увагу. Будь-яких зіставлень цих «маяків» з показниками прибуткових підприємств, що працювали за рубежом в умовах вільного ринку, ніхто й не збирався робити. Чотири десятиріччя практично безперервної науково-технічної революції у передових країнах світу зробили їх виробництво незіставним з радянським. «Маяки», як правило, використовували імпортне устаткування. Однак

купована техніка завжди була для країни — покупця, на яку перетворився Радянський Союз, технікою вчорашнього дня.

Гласність, яка почала торувати собі дорогу і в економічному житті, несла інформацію, що змушувала задуматися навіть нетямущих: а чи має командна економіка якості живого організму, чи здатна вона пристосуватися до реальної дійсності? Проте найбільш вражаючі дані про економічне становище України не ставали надбанням засобів масової інформації. Про масштаби економічної кризи суспільство не мало справжнього уявлення.

У жовтні 1986 р. на політбюро ЦК Компартії України було оголошено, що за вісім місяців міністерства та відомства республіки видали 666 тис. письмових розпоряджень, постанов та інших директив. І це тільки додаток до тієї паперової зливи, яка йшла з Москви. «Товариші, це вже межа, це ж фабрика по виданню декретів», — збентежено заволав В. Щербицький, коментуючи цю цифру.

Проте партійні комітети не збиралися відмовлятися від владних прерогатив у галузі управління виробництвом. Не було й мови про переведення економіки на ринкові засади. Засоби реформування економічного життя не виходили за межі звичних уявлень про вдосконалення адміністративного управління підприємствами. «Прискорювачі» не скористалися навіть скромним теоретичним потенціалом провальної косигінської реформи, не кажучи вже про потенціал ленінського непу. Працівникам апарату здавалося, що справи можна поправити за допомогою організаційних заходів — семінарів, нарад, пленумів.

Не дивно, що повзуча криза все глибше охоплювала господарський організм велетенської наддержави. Попри всі старання статистиків економічні показники дедалі виразніше погіршувалися. Розмови про прискорення темпів економічного розвитку в 1987 р. припинилися.

У партійно-державному керівництві постійно точилася боротьба консервативних сил з реформаторськими. Кожна із сторін, представлених у політбюро ЦК КПРС, по-різному уявляла собі шлях до «прискорення». Через це в СРСР час від часу здійснювалися кампанії, які мали б демонструвати суспільству динамізм нового керівництва на противагу рокам «застою».

У травні 1985 р консервативними силами було ініційовано постанову ЦК КПРС про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму.

Алкоголізм справді став серйозною економічною і соціальною проблемою. Він негативно позначався на якісних показниках виробництва, призводив до моральної та фізичної деградації десятків і сотень тисяч людей. Однак боротьба з цим соціальним лихом засобами «кавалерійської атаки» не принесла відчутних результатів.

В Україні за другу половину 1985 р. кількість торговельних точок, які реалізовували спиртні напої, зменшилася удвоє. Більш ніж мільйон осіб, винних у порушенні антиалкогольного законодавства, зазнали адміністративних стягнень. Міліція вилучила у населення 418 тис. самогонних пристроїв. Переслідувалися продаж та вживання не тільки горілки, а й вин і пива. Запопадливі парт апаратники організували вирубку виноградників у Закарпатті та в Криму. Під вирубку потрапили навіть посадки винограду унікальних сортів.

Звичайно, вжиті заходи не дали бажаних результатів. Поширилося самогонваріння. Цукор — основна сировина для вироблення якісного самогону в домашніх умовах — перетворився в Україні на гостродефіцитний продукт.

Зросло вживання сурогатів, наркотиків і токсичних речовин, що спричинило смерть багатьох тисяч людей. Бюджет безповоротно втратив мільярди рублів, які раніше приносила реалізація державної горілки. У народній пам'яті антиалкогольна кампанія залишилася яскравим прикладом виконавського ідіотизму органів влади.

Через рік після бездарної антиалкогольної постанови, у травні 1986 р., ЦК КПРС вирішив посилити боротьбу з нетрудовими доходами. Тіньова економіка, яка існувала навіть за сталінських часів, набувала все більшого розмаху, що було одним з наслідків народногосподарської кризи. Увага силових структур, правоохоронних органів і партійних організацій спрямовувалася на викорінення того, що було наслідком приватної ініціативи і цинічно кваліфікувалося як «нетрудовий доход». Спеціальні комісії обмірювали будиночки, споруджені користувачами дачних ділянок, і змушували руйнувати приміщення, які перевищували норматив. Переслідувалися люди, котрі прагнули щось заробити пропонуванням різноманітних послуг, хоча побутова сфера залишалася вкрай не розвиненою. Штрафувалися бабусі, які продавали свіжу городину. Так тоталітарна держава відстоювала монопольне право на забезпечення населення усім необхідним, хоча сама з постачанням справлялася зовсім незадовільно. Привид ринкових відносин лякав консервативну частину компартійно-радянської номенклатури.

Через півроку, у листопаді 1986 р., під натиском реформаторів був прийнятий Закон «Про індивідуальну трудову діяльність». Людям, які об'єднувалися у кооперативи, дозволялася підприємницька діяльність, в основному у сфері послуг і громадського харчування. Новий закон пробудив ініціативу багатьох підприємливих людей.

Кооперативи, як розумів сам законодавець, були маскуванням для прикриття приватника. Рамки легального приватного сектора поширювалися на три десятки видів виробництва товарів і послуг. Доходи тих, хто бажав відкрити свій бізнес, обкладалися 65-відсотковим податком, але це не ставало перешкодою. Кооперативи відкривалися, як правило, без звертання до банківських кредиторів. По-перше, сама система кредитування була не розвиненою, а по-друге, і це найістотніше, в межах приватного сектора, що народжувався, «відмивалися» капітали тіньової економіки.

Наприкінці 80-х років в українських кооперативах працювало вже до 700 тис. чол. Вони виробляли товари або надавали послуги на загальну суму до 5 млрд рублів на рік. Дві третини кооперативного обороту спрямовувалися на обслуговування потреб населення, одна третина — державних підприємств. Майже 60 відсотків кооперативів працювали у сфері громадського харчування.

Кооперативний сектор формувався у системі командної економіки, проте діяв за законами ринку. Для радянських людей це була своєрідна школа вільного підприємництва.

УКРАЇНА В СУЧАСНУ ДОБУ. ШЛЯХ УКРАЇНИ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

КРАХ КОМАНДНОЇ ЕКОНОМІКИ

Традиційними методами забезпечити економічне зростання не вдавалося. Однак реформатори з оточення М. Горбачова не прагнули приватизувати державні підприємства і не зазіхали на комуністичну доктрину. Вони підійшли до вирішення цієї проблеми з іншого боку, тобто спробували послабити централізоване управління економікою, надаючи більш широкі права господарюючим суб'єктам на місцях. Йшлося про повторення в інших формах реформи М. Хрущова 1957 р. , коли в директивній економіці замість міністерств були створені раднаргоспи.

Червневий (1987 р.) пленум ЦК КПРС був першою спробою вдихнути життя в командну економіку. Проголошена ним політика реформ надавала державним підприємствам можливість самостійних дій. Навіть формулювання порядку денного цього пленуму — «Про докорінну перебудову управління економікою» замикало проблему на управлінні за наявних виробничих відносин. Не було й мови про спробу замінити самі відносини. Вважалося, що основна ідея реформи полягає у поєднанні централізованого директивного планування з наданням підприємствам певної свободи. Ступінь свободи визначався трьома горбачовськими «с»: самостійність, самоуправління, самофінансування. Про заміну директивного управління ринковим механізмом ніхто й не думав.

Отже, теоретичний арсенал реформаторів не виходив за межі командної економіки і комуністичної доктрини. Економічна реформа 1987 р. спиралася на результати експериментів локального значення, які роками провадилися в різних регіонах СРСР.

Особлива увага приділялась експериментові у Сумському машинобудівному об'єднанні ім. М. Фрунзе. В основу його було покладено принцип самофінансування. Підприємство могло самостійно розпоряджатися прибутком після виплати державі обов'язкових платежів.

30 червня 1987 р. Верховна Рада СРСР затвердила Закон «Про державне підприємство», в якому набули подальшого розвитку основні ідеї проголошеної червневим пленумом ЦК КПРС реформи. Незабаром були прийняті також інші партійно-урядові постанови, а саме: про перебудову планування, матеріально-технічного постачання, ціноутворення тощо. Підприємства дістали змогу самостійно планувати виробничу діяльність у межах запропонованих, але не нав'язаних відповідним міністерством контрольних цифр. Вони тепер мали право укладати контракти зі своїми постачальниками і споживачами, встановлювати прями, без посередництва Держплану зв'язки з іншими підприємствами. У деяких галузях підприємствам навіть дозволялося вступати у прямий контакт з іноземними фірмами. Отже, вперше порушувався принцип монополії зовнішньої торгівлі, який В. Ленін завзято відстоював у добу становлення радянської економіки.

Перебудова управління економікою в Україні набула значного розмаху. Було скасовано 103 республіканських органи управління, здійснено передачу багатьох управлінських функцій місцевим органам, підприємствам та об'єднанням, ліквідовано 14 міністерств і відомств, 83 організації середньої ланки. Було укрупнено 1500 підприємств, цехів, дільниць та інших структурних підрозділів. Управлінський апарат скоротився майже на 80 тис. чол. з річним фондом заробітної плати 227 млн рублів.

Дедалі ширше впроваджувалися орендні відносини, кооперативні форми господарювання. Розгорнулася робота із створення асоціацій, концернів, малих підприємств та інших небачених раніше організаційних структур. Почали діяти спільні з іноземними фірмами підприємства. У 1988 р. в Україні їх було 8, у 1989 р. — 75, а в 1990 р. — 156. На орендний підряд в 1989 р. перейшли 130 підприємств промисловості, 68 будівельних організацій, 41 підприємство роздрібної торгівлі, 35 — громадського харчування, 39 — побутового обслуговування населення. Великі надії щодо поліпшення справ на споживчому ринку покладалися також на кооперативний рух.

Структура економіки УРСР була зорієнтована центром в основному на виробництво засобів виробництва, добування сировини і палива. Виробничі плани для УРСР розроблялися у Москві. Україна була позбавлена усіх прав на управління промисловістю: 95 відсотків продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Продукцією, виробленою на них, розпоряджалися союзні органи. Народу України вони залишали тільки шкідливі відходи та екологічні проблеми. Гранична централізація практично позбавляла самостійності економічні органи, мала характер прямого пригнічення національної свідомості та ініціативи українського народу. Союзні пріоритети повністю затьмарили місцеві проблеми, внаслідок чого не існувало економічної бази національного суверенітету. Соціально-економічна ситуація погіршувалася наявністю в Україні гіпертрофованого воєнно-промислового комплексу, на розвиток якого витрачалися значні національні ресурси. Занепадали такі найприбутковіші галузі економіки УРСР, як легка і харчова промисловість.

Через це за роки перебудови економічне становище України погіршувалося дедалі більше, хоча на фоні загальносоюзних показників економічного розвитку ситуація в Україні дещо відрізнялася на краще. Так, у першому півріччі 1990 р. валовий національний продукт збільшився порівняно з тим самим періодом 1989 р. на 1,7 відсотка, національний дохід — на 0,9, обсяг промислової продукції — на 0,7, продуктивність суспільної праці — на 1,9 відсотка. Більш виразними і, головне, відчутнішими мали б бути зміни за результатами розвитку з початку п'ятирічки, адже, за офіційними даними, національний дохід республіки зріс на 13,3 відсотка, а продуктивність суспільної праці — на 16 відсотків.

Незважаючи на це, посилювалися негативні тенденції передусім на товарному ринку. На більшість товарів народного споживання та послуги населенню у першому півріччі 1990 р. ціни зросли на 2,6 відсотка, а на групу непродовольчих товарів — на 6 відсотків. У стані тотального дефіциту перебувало близько 1200 асортиментних груп товарів. До того ж непередбачені наслідки обіцяло зростання інфляції, що вже на 1990 р. досягла 8,5—11 відсотків. Через п'ять років з початку перебудови остаточно стало зрозумілим, що розроблені союзним і республіканським урядами заходи щодо оздоровлення економіки не зачепили її основ. Вони характеризувалися нестабільністю, відсутністю системності, спробою вирішити глобальні питання, не створивши необхідних умов. Водночас республіканський уряд, керівництво Компартії України повністю підтримували рішення центру, не уявляючи їх можливих наслідків у майбутньому, не проявляли необхідної рішучості і мужності у відстоюванні інтересів республіки, вирішенні назрілих проблем.

Стало очевидним, що без реального державного, в тому числі й економічного, суверенітету, без повновладдя народу на своїй етнічній території істотних зрушень досягти буде неможливо.

Першим кроком у теоретичній розробці цієї проблеми була концепція регіонального госпрозрахунку, яку запропонували литовські вчені у жовтні 1988 р. Вони були новаторами у доведенні необхідності заміни директивних методів управління

економічними, передачі до компетенції республік питань розробки економічної політики, формування республіканського і місцевого бюджетів, права самостійного визначення експортної політики. Основні принципи регіонального госпрозрахунку були закладені у формулі «4 с» — самостійність, самоуправління, самоокупність, самофінансування.

Формула «4 с» принципово відрізнялася від положень економічної реформи, проголошених у червні 1987 р. пленумом ЦК КПРС. Там йшлося про самостійність, самоуправління і самофінансування окремих підприємств у складі єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу Литовські вчені застосовували свою формулу до республіканської економіки в цілому, тобто фактично виступали проти існування загальносоюзної командної економіки.

На цей час вже виявилось, що в рамках окремих підприємств реформа управління не діє. Підприємства насправді стали більш самостійними. Однак це призвело тільки до того, що вони почали ухилятися від виробництва невигідної за цього рівня цін продукції. Натомість нарощувалося виробництво продукції, вигідної їм, проте не потрібної споживачам. Отже, реформа поглиблювала процеси розбалансування народного господарства, дефіцит державного бюджету, призводила до не контрольованого зростання не забезпеченої товарами та послугами заробітної плати.

Провал економічної реформи різко посилив настрої у союзних республіках добиватися більш самостійного господарювання. Гасло республіканського госпрозрахунку ставало дедалі популярнішим. Не маючи змоги діяти силовими методами, керівництво КПРС вирішило підтримати реформаторські ідеї. Тому на XIX Всесоюзній партконференції в резолюції. «Про міжнаціональні відносини» ідея переходу республік і регіонів на принципи госпрозрахунку була визнана доцільною. Перехід до такої моделі господарювання передбачав докорінну реформу економічних взаємовідносин.

Україна, поряд з РРФСР, мала найсприятливіші умови для самостійного розвитку. Про це свідчив її могутній індустріальний, агропромисловий і науково-технічний потенціал. Республіка за чисельністю населення (близько 52 млн чол.) посідала шосте місце в Європі. Маючи 2,7 відсотка земельної території, 18 — населення, 15,5 відсотка основних виробничих фондів СРСР, Україна виробляла близько 17,4 відсотка союзної промислової та 22 відсотки сільськогосподарської продукції. У 1988 р. частка України в загальносоюзному видобутку залізної руди досягла 46,4, виплавці чавуну — 41,1, випуску сталі, готового прокату, сталевих труб — 35 відсотків. В Україні вироблялося понад чверть багатьох видів машин й устаткування, 35,5 відсотка телевізорів, більш як половина цукру, більш як третина олії.

Однак фінансове становище УРСР ставало дедалі складнішим. У 1988 р. набув великого розголосу (в результаті політики гласності) раніше приховуваний дефіцит бюджету. Нееквівалентний обмін між містом і селом, промисловістю і сільським господарством погіршувався таким самим товарообміном з іншими республіками Союзу Україна вивозила продукції на 40 млрд руб., а ввозила на 36 млрд руб. Обтяжували фінансову систему України великий обсяг сплати податку з обороту до союзного бюджету, після чого їй залишалося лише 60 відсотків (7—8 млрд руб.) від його загальної суми. Водночас майже весь податок з обороту залишався у бюджеті республік. Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії. Щороку близько 100 млрд руб. вилучали з УРСР союзні міністерства і відомства.

У роки «перебудови» було зроблено спробу вдосконалити функціонування колгоспно-радгоспної системи. Спочатку нововведення у сільському господарстві не відхилялися від

второваних шляхів, хоча й набули досить великого розмаху. Після XXVII з'їзду КПРС (лютий 1986 р.) була прийнята партійно-урядова постанова «Про подальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни».

Однак «подальше вдосконалення» не було здійснене. Наскрізь бюрократична конструкція державного управління сільським господарством доповнювалася за цією постановою ще однією надбудовою. Це був Держагропром СРСР з підвідомчими установами до районного рівня включно. Вважалося, що система агропромів контролюватиме виробництво сільськогосподарської продукції на всіх рівнях — від її вирощування у колгоспах і радгоспах до зберігання та переробки на відповідних промислових підприємствах. Жорсткий контроль не приніс бажаного результату Продовольча проблема дедалі більше загострювалася.

Враховуючи досвід поширення кооперативів, реформатори спробували відкрити шлях до приватного підприємництва і в сільському господарстві. У березні 1988 р. було прийняте нове положення про колгоспи, що допускало можливість існування орендних відносин. Окремим сім'ям надавалося право брати землю в оренду на тривалий строк (до 50 років) і розпоряджатися виробленою продукцією на свій розсуд.

Однак серед колгоспників знайшлися тільки одиниці, які зважилися на самостійне господарювання в умовах відсутності сільськогосподарської техніки і тієї інфраструктури, за допомогою якої можна було надавати вирощеній продукції товарного вигляду та реалізувати її споживачеві. Місцева адміністрація та керівники колгоспів і радгоспів сприймали появу орендарів фермерського типу як виклик своїй безконтрольній владі над селом. Через це вони всіляко гальмували поширення орендних відносин. Переважна більшість селян негативно ставилася до самостійного господарювання і підтримувала своє керівництво у саботуванні фермерського руху.

Ціноутворення в СРСР було відділене від світових цін «залізною завісою». Наприклад, ціни на енергоносії штучно занижувалися і були на порядок нижчі від світових. Проте навіть за даними радянської статистики частка важкої промисловості у промисловому виробництві України перевищувала 60 відсотків. Дві третини українського науково-технічного потенціалу орієнтувалося на воєнно-промисловий комплекс. Пристосована до обслуговування потреб центру, українська промисловість була негнучкою і майже повністю залежала від асигнувань з центру.

Зосереджуючи у загальносоюзному бюджеті лівову частку доходів з усіх регіонів СРСР, центральне компартійно-радянське керівництво субсидувало республіки на власний розсуд. З кінця 60-х років частка України у капіталовкладеннях почала швидко зменшуватися. З 1970 по 1989 р. вона скоротилася з 18 до 10 відсотків. Л. Брежнев звертав першочергову увагу на розвиток російських регіонів, передусім Сибіру і Далекого Сходу. У добу М. Горбачова міжреспубліканські співвідношення у капіталовкладеннях не зазнали істотних зрушень. Постійний дефіцит коштів на нове будівництво і реконструкцію прискорював моральне і фізичне старіння промислового потенціалу УРСР.

Становище в Україні дедалі більше загострювалося, оскільки доходна частина загальносоюзного бюджету під впливом економічної кризи почала різко скорочуватися. У загальносоюзному бюджеті утворився фантастичний дефіцит, який неможливо було приховати від громадськості. У 1988 р. він вимірювався майже сотнею мільярдів рублів, що становило десяту частину валового національного продукту. Навіть галузі, які працювали на ВПК, уже відчували брак коштів для поточного виробництва і капіталовкладень.

Влітку 1989 р., коли виявилося, що реформа 1987 р. є каталізатором кризи, уряд М. Рижкова почав шукати нові шляхи реформування економіки. У зв'язку з цим було утворено спеціальну комісію з реформи на чолі з академіком Л. Абалкіним. Саме вона вперше зробила спробу позбутися комуністичного за своїми рисами господарського механізму, створеного Леніним у 1918—1920 рр. і відродженого Сталіним у 1929 р. Комісія висунула ідеї роздержавлення економіки, плюралізму форм власності, переходу до ринку.

У травні 1990 р. Рада Міністрів СРСР опублікувала програму комісії, очолюваної Л. Абалкіним, що передбачала поступовий перехід до ринкових відносин під жорстким контролем держави. Програма розглядалася Верховною Радою СРСР і була відкинута. Депутатів не влаштувала програма переходу до ринку, оскільки це спричинювало значне підвищення цін. Після повідомлення уряду про майбутнє підвищення цін виникла хвиля ажіотажного попиту, яка змела з прилавків магазинів абсолютно всі товари.

Тим часом уряд М. Рижкова припинив реформаторські зусилля і почав розробляти випробуваними методами п'ятирічний план на 1991—1995 рр.

Поряд з урядовою комісією діяла група економістів під керівництвом академіка С. Шаталіна. Вона готувала радикальнішу програму переходу до ринку з усталеним терміном — за 500 днів. Однак М. Горбачов не наважився підтримати її. Тривалий час програми переходу до ринкових відносин обговорювалися у парламенті без будь-якого результату. Зрештою, були затвержені Основні напрями стабілізації народного господарства і переходу до ринкової економіки. Цей документ за своєю суттю був симбіозом кількох варіантів переходу з переважанням директивних методів. Однак в умовах розвалу командної економіки, який уже почався, директиви центральних господарських органів не діяли.

Інфляція, що оцінювалася у 1990 р. в розмірі 10 відсотків з розрахунку на весь рік, підскочила в другій половині 1991 р. до 25 відсотків на тиждень. В умовах стрімкого знецінення рубля надзвичайно поширився натуральний, так званий бартерний обмін.

Деформувався весь виробничий процес. Підприємства відмовлялися одержувати за свою продукцію рублі, які набули презирливої назви — «дерев'яні». Свою продукцію вони направляли передусім за адресами одержання сировини, матеріалів, енергоносіїв, щоб розплатитися з боргами.

Державний план втратив значення директивного документа. Порушувалися й укладені самими підприємствами контракти. Власті регіонів, де розміщувалися підприємства, погоджувалися на виконання ними своїх зобов'язань за планами і контрактами тільки після задоволення потреб регіону. Наддержаву, яка вже розколювалася по периметру кордонів союзних республік, охопив господарський параліч.

Командна економіка внаслідок своєї неефективності і спрямованості на першочергове обслуговування потреб ВПК в основному не могла забезпечити високого життєвого рівня населення. Якщо у передових країнах Заходу на задоволення потреб населення спрямовувалося дві третини валового національного продукту, то в Радянському Союзі — не більше однієї третини Ці співвідношення стійко трималися впродовж десятиліть.

Поглиблення економічної кризи відкинуло СРСР наприкінці 80-х років на 77-ме місце в світі за рівнем споживання товарів і послуг на душу населення. В Україні, де продовольче

становище було відносно кращим, ніж у багатьох інших регіонах СРСР, також почав відчуватися гострий дефіцит продовольства.

У перші роки перебудови інфляційні процеси перебували під відносним контролем держави. Інфляція у прихованому вигляді набувала форми дефіциту товарів, які користувалися підвищеним попитом. З кінця 80-х років інфляція вийшла на поверхню і перетворила на дефіцит майже все. З осені 1990 р. в Україні було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами.

Знецінення карбованця призвело до істотного падіння реальної заробітної плати, стипендій і пенсій. У цій ситуації ЦК КПРС потурбувався про своїх співробітників з жовтня 1989 р. було ухвалене рішення підвищити заробітну плату штатним працівникам партійного апарату на 50—100 відсотків. У таких самих пропорціях зросла заробітна плата працівників радянських, комсомольських і профспілкових органів, працівників міністерств та відомств. Цей захід викликав загальне обурення в суспільстві й подальше падіння авторитету влади.

Розвал командної економіки особливо болюче позначився на галузях, які обслуговували потреби населення. Зокрема, почала розвалюватися система охорони здоров'я. На початку 90-х років Україна була забезпечена медикаментами і медичною апаратурою лише на третину від потреб.

Значні проблеми і труднощі у розвитку економіки, розвал управління виробництвом, занепад багатьох галузей народного господарства викликали нагальну потребу прийняття 3 серпня 1990 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про економічну самостійність». Цей документ проголошував самостійність України у визначенні економічного статусу й стратегії соціально-економічного розвитку, форм і методів господарювання та управління суспільним виробництвом. Суттєво важливими стали положення про самостійне здійснення фінансово- бюджетної, грошово-кредитної, цінової, інвестиційної, науково-технічної і зовнішньоекономічної політики. У законі також були визначені головні принципи економічної самостійності, які створюють умови для реформування економіки, а саме.

- власність народу республіки на її національні багатства та національний дохід,
- різноманітність і рівноправність форм власності та їх державний захист,
- децентралізація власності та роздержавлення економіки,
- повна господарська самостійність і свобода підприємництва усіх юридичних і фізичних осіб у рамках законів УРСР,
- самостійність регулювання грошового обігу,
- захист внутрішнього обігу.

Реформування економіки полягало у переході її від адміністративно-командної моделі, яка будувалася на державній власності та вертикальних ієрархічних зв'язках типу «держава — підприємство», до ринкової господарської системи. В основі останньої лежить приватна власність у різних формах і поєднання вертикальних та горизонтальних взаємовідносин.

УКРАЇНА В СУЧАСНУ ДОБУ. ШЛЯХ УКРАЇНИ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Розв'язанню національних проблем у реформаторській програмі М. Горбачова відводилося останнє місце. Мабуть, реформатори потрапили в полон десятиріччями нав'язуваних радянськими пропагандистами положень про остаточне і цілковите вирішення національного питання в СРСР.

Нерозуміння потреб і прагнень народів СРСР виявляв навіть сам Генеральний секретар ЦК КПРС. Під час першого офіційного візиту до Києва у червні 1985 р. він кілька раз називав Радянський Союз Росією. Перебуваючи у Харкові, він називав це місто російським. М. Горбачов знаходив у своєму родоводі українські корені, із задоволенням розповідав про них, але був щиро переконаний у тому, що в Україні не існує національного питання, оскільки український народ невіддільний від російського.

Однак уже на початку перебудовної доби громадяни України особливо гостро відчували принизливість і небезпеку цілковитої залежності від московського центру. Це пов'язувалося з наслідками вибуху енергоблока на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р.

Про шкідливість радіоактивних викидів для здоров'я населення було попереджено на дев'ятий день після вибуху. Раніше воно чуло лише заспокійливі заяви Горбачов натиснув на В. Щербицького (під загрозою виключення з партії), щоб першотравнева демонстрація в столиці України була проведена як масова, хоча рівень радіації у місті загрозливо зростав.

Екологічні наслідки катастрофи не піддаються точній оцінці. Відомо, що місцевість, яка постраждала від катастрофи, становить 1/12 території республіки. До зони обов'язкового відселення потрапили 92, а до зони гарантованого державою добровільного відселення — 835 населених пунктів. Під постійним радіоекологічним контролем перебувають 1288 населених пунктів. Люди, які опинилися в зоні впливу руйнівних наслідків аварії, переживають особисту трагедію. Стан їхнього здоров'я неухильно погіршується, десятки тисяч з них передчасно пішли з життя. Руйнівна дія радіонуклідів на генофонд народу триватиме десятки років.

Завдяки гласності масштаби Чорнобильської катастрофи стали відомі широкому загалу. Громадяни України відчували небезпеку прийняття за межами республіки доленосних для них політичних, економічних й екологічних рішень. Чорнобиль відіграв роль каталізатора суспільно-політичних процесів, які привели до здобуття незалежності України.

Для опозиційних Москві сил в Україні Чорнобиль став своєрідним символом. Все наполегливіше і відвертіше вони порушували питання про «мовний Чорнобиль», «духовний Чорнобиль» — русифікацію. Спілка письменників України у червні 1987 р. висловила глибоке незадоволення тим, що в Україні з повсякденного спілкування зникає українська мова, і дійшла висновку про необхідність її конституційного захисту. За дорученням Спілки Ю. Мушкетик, Б. Олійник і Д. Павличко підготували відповідний лист, адресований Верховній Раді УРСР. О. Гончар та інші письменники звернулися до своїх російських колег з проханням підтримати їхні вимоги про встановлення обов'язкового вивчення рідної та російської мов у школах національних республік. «Що

це значить — вибір вивчення мови за бажанням батьків? — обурювався Гончар. — Ставити таке питання — це йти на ліквідацію мови нашого народу».

Невдоволення громадськості становищем української мови змусило політбюро ЦК Компартії України розглянути у липні 1987 р. питання «Про посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення». Було визнано, що громадськість правильно порушує проблему національно-культурного характеру, звертає увагу на звуження сфери застосування української мови, низький рівень мовної культури багатьох теле- та радіопередач, газет і журналів. Водночас висловлювалося застереження щодо вимог «оголосити українську мову державною та відмовитися у школах республіки від принципу вільного вибору мови навчання».

До розгляду цього питання політбюро ЦК Компартії України повернулося у грудні 1988 р. Ним було визнано, що відсутні належні умови для оволодіння українською мовою всіма громадянами, які проживають у республіці, не набуло пріоритетного значення цілісне вивчення української культури. Політбюро схвалило план розширення сфери функціонування української мови і підтримало пропозицію письменників про створення товариства шанувальників рідної мови.

27 грудня 1988 р. у Києві відбулася організаційна нарада осередків Товариства «Рідної мови», які вже існували у Львові, Дніпропетровську, Полтаві, Рівному, Чернігові, Харкові, та клубу шанувальників української мови при Спілці письменників України. Нарада обрала організаційний комітет, який скликав 11 лютого 1989 р. в Києві в Республіканському будинку кінематографістів установчу конференцію Товариства української мови ім. Т. Шевченка. Його очолив поет і громадський діяч Д. Павличко.

Створене Товариство визначило своїм першочерговим завданням домогтися від Верховної Ради УРСР позитивного вирішення питання про державний статус української мови та забезпечення його реалізації в житті республіки. «Мова — це народ, — наголошувалося у загальних положеннях затвердженого конференцією статуту товариства. — Народ, який втрачає свою мову, перестає існувати. Мова — показник інтелектуального та духовного життя кожного народу й кожної людини. Усі досягнення науки й мистецтва знаходять своє відродження в слові».

Наскільки далеко зайшов процес русифікації, свідчать дані 1988 р. Книги, видані в Україні українською мовою, становили лише 18 відсотків за назвами і 3 відсотки за тиражем. У вищих навчальних закладах українською мовою читалося не більш як 5 відсотків лекцій. На 1988/89 навчальний рік не залишилося жодної школи з викладанням усіх предметів українською мовою в Донецьку, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові, Чернігові. У школах республіки українською мовою навчалося менше ніж половина загальної чисельності учнів.

Під тиском громадськості у жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про мови в Українській РСР». Цим документом юридично закріплювався державний статус української мови. Було гарантовано рівноправність мов усіх народів, які проживали на території України, і створено умови для розширення сфери функціонування української мови як мови корінного народу. Відповідно до Закону впродовж п'яти років українська мова мала замінити російську в діяльності державних установ.

Однак реальний механізм контролю за виконанням Закону про мови не передбачався. Не враховувався також опір його запровадженню. Значні матеріальні витрати на

впровадження української мови у діловодство не були передбачені в державному бюджеті. Тому Закон в основному залишився на папері.

Завдяки гласності почали розкриватися «білі плями» в історії державної партії та радянського суспільства. Це мало велике значення у пробудженні українського суспільства від політичної летаргії. Відомості про трагічні сторінки в історії України безпосередньо впливали на розгортання національно-визвольного руху. Найбільше вражала людей інформація про голод 1932—1933 рр. в УРСР і на Кубані.

Узимку 1982—1983 рр. українцям США і Канади вперше вдалося привернути увагу світової громадськості до розправи. Сталіна з мільйонами українських селян, які були силою загнані до колгоспів, але саботували безрозмірні державні хлібозаготівлі. Відзначення п'ятдесятиріччя терору голодом дало поштовх дослідницькій роботі в цій галузі. У 1984 р. молодий американський вчений Л. Герец почав збирати свідчення людей, які пережили трагедію. Саме тоді в Канадському дослідницькому центрі по українському голоду (м. Торонто) було створено науково-популярний фільм «Жнива розпуки» Англійський історик Р. Конквест, який випустив книгу «Великий терор» (про сталінські репресії 1937—1938 рр.), взявся на прохання української діаспори за тему радянської колективізації і терору голодом. Наприкінці 1986 р. книга «Жнива скорботи» була опублікована в Лондоні.

Увага громадськості Заходу до подій піввікової давності в СРСР набула значення гострополітичного чинника після того, як конгрес США у 1986 р. створив спеціальну комісію по голоду в Україні з метою постановки питання на спеціальних слуханнях. Науково-дослідний осередок в комісії очолив викладач Гарвардського університету Дж. Мейс. Конгресмени губилися у здогадках, чому тема терору голодом залишається в Радянському Союзі суворо забороненою. Тому таким незвичним для законодавчого органу засобом вони вирішили перевірити, наскільки щирими є запевнення М. Горбачова про гласність і нове мислення.

У відповідь ЦК Компартії України створив власну комісію з провідних науковців, яка повинна була викрити «фальсифікації» американських вчених і політиків. Однак власті вже починали втрачати контроль за процесом «перебудови», і комісія не виконала партійного доручення. У московській і київській пресі промайнули перші глухі згадки про трагедію 1933 р. М. Горбачов у виступі на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю Жовтневої революції, жодним словом не торкнувся забороненої теми Історія колективізації в його доповіді викладалася за сталінською схемою.

Через півтора місяця, коли В. Щербицький виступав у Києві з доповіддю, присвяченою 70-річчю проголошення УРСР, він не наважився наслідувати приклад патрона. Тема голоду була надто болючою для України. Тому в цій доповіді з'явився один не ювілейний абзац про трагедію, викликану нібито неврожаєм. У цей час комісія американського конгресу почала друкувати перші результати дослідницької роботи, в якій розкривалися жахливі масштаби голодомору.

Згадування голоду 1933 р. десятиріччями переслідувалося як антирадянська пропаганда. Визнання його в офіційній доповіді означало, що накладене Сталіним табу зняте. Вчені з ентузіазмом почали вивчати архівні документи Українська компартійно-радянська номенклатура не гальмувала їхніх зусиль. Навпаки, у 1990 р. в центральному компартійному видавництві «Політвидав України» вийшов з друку збірник статей і документів «Голод 1932—1933 років на Україні очима істориків, мовою документів». Багато документів з партійних архівів виявилися сенсаційними, оскільки викривали

механізм організованого Москвою терору голодом, від якого загинули мільйони українських селян.

У жовтні 1988 р. В. Щербицький лицемірно заявив, що вивчення «білих плям» історії провадиться не енергійно. Для того щоб контролювати процес, який уже не можна було заборонити, ЦК Компартії України створив координаційну комісію з розробки програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. Комісії було запропоновано забезпечити виокремлення курсу історії УРСР у середній і вищій освіті в самостійну навчальну дисципліну, збільшити чисельність шкіл з поглибленим вивченням історії, організувати підготовку в провідних університетах фахівців з історії України, розробити та видати нові підручники, хрестоматії і книги з вітчизняної історії. В умовах кризи центрального керівництва периферійні ланки державної партії почали звертати увагу на національні проблеми навіть у такій важливій для ідеології галузі, як вітчизняна історія. Уперше вітчизняною історією була названа не історія СРСР (тобто Росії), а історія України.

Комісія розробила план видання джерел з історії України, який перевищував за масштабами все, що було зроблено за радянський час (87 позицій, включаючи багатотомні праці). Було вирішено перевидати, у тому числі репринтним способом, тобто найоперативнішим, визначні пам'ятки української історіографії XIX — початку XX ст. (47 позицій). Передбачалося, зокрема, перевидати всі основні праці М. Грушевського, у тому числі десятитомну «Історію України-Руси», видати двадцятитомник творів Д. Яворницького, історичні праці М. Драгоманова, тритомник спогадів В. Винниченка «Відродження нації» тощо. Під час розробки плану деякі твори ще перебували «під арештом» у спецсховищах наукових бібліотек.

Апаратні працівники ЦК Компартії України не втручалися, як це бувало раніше, в роботу комісії. У липні 1990 р. політбюро ЦК, яке вже очолював В. Івашко, затвердило величезну програму видань без будь-яких змін. Програма такою мірою відповідала потребам часу, що виконувалася навіть після того, як перестала бути директивним документом. Деякі праці друкувалися майже одночасно в різних видавництвах. Наприклад, «Історія русів» з'явилася не тільки у репринтному виданні, а й у чудовому перекладі українською І. Драча.

Громадськість, яка надавала особливого значення «білим плямам» у радянській історії, прийняла рішення створити спеціалізовану організацію. У березні 1989 р. в Києві відбулася всеукраїнська установча конференція добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал».

У залі засідань зібралося близько 500 делегатів, які представляли 70 місцевих і багато сільських місцевих товариств цього напрямку. Були також представники Української Гельсінкської Спілки, Українських православної та католицької церков, Товариства українців-москвичів «Славутич». Фундаторами «Меморіалу» виступили: ініціативна група неформалів і громадськості, а також спілки письменників, художників, композиторів, театральних діячів, кінематографістів, архітекторів України, Фонду культури УРСР, Інституту літератури АН УРСР, Інституту історії АН УРСР та ін.

Конференція проголосила створення Українського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал», затвердила його статут і обрала координаційну раду. Керівництво «Меморіалу» складалося із семи співголів — В. Кузнецова, О. Дека, Л. Танюка, В. Маняка, В. Цимбалюка, І. Доброштана, І. Різниченка.

Конференція звернулася до партійних і радянських установ, прокуратури УРСР, Комітету держбезпеки, МВС УРСР з проханням надати місцевим осередкам товариства «Меморіал» потрібну допомогу. В інших пунктах резолюції йшлося про ліквідацію топонімів з прізвищами людей, які зганьбили себе причетністю до масових репресій, та поновлення історичних назв. Було запропоновано також розпочати розслідування дій учасників масових репресій в Україні від 20-х до 80-х років, у зв'язку з чим резолюція потребувала розкриття архівів репресивно-каральних установ і відомств.

Верховній Раді УРСР було запропоновано визнати незаконним сфабриковані судові процеси (СВУ та ін.), скасувати вироки, винесені особам, котрих засудили у післясталінський період, припинити використання психіатрії для політичних цілей, повернути, за бажанням рідних і друзів, останки загиблих у місцях позбавлення волі в'язнів сумління, зокрема відомих правозахисників — Василя Стуса, Юрія Литвина і Олекси Тихого.

Схвально були зустрінуті громадськістю і такі пропозиції, як увічнення пам'яті мільйонів жертв голоду 1932—1933 рр., жертв масових розстрілів у Биківні під Києвом та інших місцях, встановлення Дня національної жалоби, повернення репресованим або їхнім родинам конфіскованого майна.

Ці резолюції конференції «Меморіалу» були підтримані учасниками багатотисячного мітингу, який відбувся у Києві 5 березня 1989 р. під гаслом «Ніхто не забутий, ніщо не забуде».

Всеукраїнське товариство «Меморіал» з ініціативи В'ячеслава Чорновола накреслило широкі параметри «білих плям» в українській історії та плани якнайшвидшого їх «заповнення». Однією з перших важливих акцій цього плану було розкриття жертв сталінського терору на околиці Києва у лісі неподалік від села Биківні, що їх офіційна влада намагалася приховати. За ініціативи Київської та Львівської організацій «Меморіалу» почався перегляд офіційної оцінки важливих подій української історії: ролі Української галицької армії, ОУН-УПА у боротьбі за національне визволення, відновлення правди щодо історії України, її національної символіки, ролі і місця державних діячів, зокрема І. Мазепи, М. Грушевського, Центральної Ради, УГВР, інших політичних і громадських організацій та установ у національному будівництві.

Залізні обійми, в яких тоталітарна держава тримала церкву, в добу перебудови істотно послабилися. Державні чиновники толерантніше почали ставитися до релігійного життя. Конституційна норма про свободу совісті перетворювалася з декларації на реальність.

У середині 80-х років мало не всі церковні громади, що існували легально, представляли Російську православну церкву (РПЦ). Радянська влада завжди переслідувала РПЦ як найбільш впливову в країні конфесію. Разом з тим вона надавала їй ієрархам можливість легально діяти під гласним (з боку рад у справах релігії при урядах союзних республік) і негласним (з боку КДБ) контролем.

В Україні Російська православна церква мала особливо розвинену мережу громад — удвічі більшу (до 4 тис.), ніж у Росії. Майже половина православних церков знаходилася в західних областях, де рівень релігійності населення був особливо великий. Парафії цього регіону дісталися РПЦ у спадок після заборони в 1946 р. греко-католицької церкви. РПЦ в Україні цінувалася властями як один з важливих чинників русифікації населення.

Піднесення національно-визвольного руху в перебудовні роки яскраво проявилось у релігійній сфері. Передусім розпочався рух за легалізацію Української католицької церкви (УКЦ). Його підтримав Папа Римський, який звернувся до М. Горбачова у червні 1988 р. з відповідним листом. Керівництво СРСР дуже нервово відреагувало на лист і вимагало вжиття заходів щодо активності греко-католиків.

Виконуючи директиву, Рада у справах релігії при Раді Міністрів УРСР підготувала доповідну записку «Про так звану Українську католицьку церкву та заходи по подоланню релігійно-націоналістичного сепаратизму». У цьому документі зазначалося, що в західних областях перебувають четверо греко-католицьких єпископів, 269 священників і 489 ченців, які мають під своїм впливом віруючих щонайменше у 200 містах, селищах і селах. Зокрема, на Закарпатті під впливом греко-католиків перебувало, за оцінкою Ради у справах релігії, до 20 тис. віруючих, на Івано-Франківщині — до 15 тис. Даних по Львівщині і Тернопільщині у Ради не було, хоч у записці наголошувалося, що ці області є основною базою УКЦ. Вираз «під впливом», який вживався у записці неодноразово, не зовсім відповідав фактичному стану. Хоч і в підпіллі, УКЦ функціонувала як конфесія. Вона мала власні нелегальні парафії, а не тільки вплив на населення.

Відчувши певну лібералізацію політичного режиму, громади УКЦ з 1988 р. почали порушувати питання про легалізацію. Всього, за даними згаданої доповідної записки, прохання про реєстрацію українських греко-католицьких громад надійшли з 38 населених пунктів. У зв'язку з цим голова Ради М. Колесников зробив такий висновок: «Останнім часом відбулася явна змичка проповідників уніатства з проповідниками українського націоналізму». В боротьбі з УКЦ Рада рекомендувала скористатися можливостями РПЦ. Зокрема, пропонувалося вирішити питання про реєстрацію громад РПЦ у тих населених пунктах, де відчувався сильний вплив уніатів (близько ста), а також підтримати прохання Українського екзархату РПЦ про створення чернечої громади на базі колишнього греко-католицького монастиря біля села Гошів Івано-Франківської області. Монастир був місцем паломництва греко-католиків.

ЦК Компартії України підтримав ці заходи. Було вирішено також збільшити набір до Одеської духовної семінарії з метою створення кадрів священників, здатних успішно працювати у західних областях. РПЦ надавалися матеріальні можливості для збільшення обсягу і тиражу журналу «Православний вісник» і видання православних книг українською мовою.

У травні 1989 р. боротьба за легалізацію УКЦ набула відкритої форми. Шестеро єпископів і священників забороненої церкви розпочали голодування у центрі Москви на знак протесту проти небажання властей розмовляти з ними. До них приєдналися священники і віруючі в західних областях України. Питання про легалізацію УКЦ було поставлене у Верховній Раді СРСР депутатами Р. Братунем, О. Гончаром і Б. Єльциним. Після цього голова УКЦ кардинал М. Любачівський звернувся до пастви із закликом провести акцію на захист релігійної свободи. Близько 150 тис. віруючих відгукнулися і взяли участь у церковних службах по всій території Західної України. Акція наочно показала дійсні масштаби впливу УКЦ.

17 вересня 1989 р. Львів відзначав 50-ту річницю введення радянських військ на територію Західної України згідно з таємним протоколом пакту Молотова — Ріббентропа. Як і завжди за радянських часів, ювілей відзначили демонстрацією, в якій взяли участь до 150 тис. жителів міста. Проте демонстранти майже не звернули уваги на офіційні гасла щодо відзначення ювілею возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР. Вони висунули гасла, які відбивали злобу дня, серед яких домінуючою була вимога легалізації УКЦ. Коли

на місто впали сутінки, жителі вимкнули світло у своїх квартирах, а на підвіконнях виставили палаючі свічки на згадку про сотні тисяч громадян, репресованих тоталітарною владою.

М. Горбачову ставало все важче пояснювати власному суспільству і закордону, чому він не скасовує сталінської заборони репресованої церкви, яка довела, що є народною. 1990 р. виявився вирішальним у справі утвердження УКЦ як легально діючої церкви.

Ватиканська делегація, що відвідала Москву в січні 1990 р., не зуміла переконати керівників Православної церкви відновити повні права греко-католиків. РПЦ відмовлялася визнати не канонічність Львівського собору 1946 р. і передати католикам відібрані у них храми. Проте рішучість українських католиків у доведенні своєї справи до кінця зрештою зламала кригу. 23 січня 1990 р. у Львові в Преображенській церкві відбувся Собор УКЦ, який проголосив рішення псевдособору 1946 р. недійсним, легалізував Українську греко-католицьку церкву й порушив перед представниками світської влади вимогу повної реабілітації УКЦ, повернення усіх храмів і церковного майна, включаючи архів та бібліотеку митрополита А. Шептицького.

Домовленість між М. Горбачовим і Папою Римським у ході зустрічей та розмов між ними, а головне — нова політична ситуація, яка виникла внаслідок успіху Демократичного блоку на виборах до Верховної Ради УРСР навесні 1990 р., сприяли поступовій реалізації вимог УКЦ, зокрема передачі католикам пам'ятки історії світового значення — Львівського собору Св. Юра. У березні 1991 р. з еміграції повернувся кардинал Мирослав Любачівський.

У лютому 1989 р. у Києві було створено ініціативний комітет, який поставив собі за мету легалізацію Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Комітету не вдалося надати цій справі характеру народного руху, подібного до руху за легалізацію УКЦ. Він діяв в основному серед кліру та віруючих Російської православної церкви.

Ініціативний комітет порушив перед законодавчими органами СРСР та УРСР питання про відновлення УАПЦ, реєстрацію релігійних громад цієї конфесії й водночас звернувся до Вселенського православного патріарха Димитрія, до УАПЦ за кордоном, до православного церковного світу, до міжнародних християнських кіл і людей доброї волі з проханням підтримки.

Через шалений опір не тільки духовних владик РПЦ, а й світської влади справа з відновленням УАПЦ гальмувалася. Отець Богдан Михайлечко, один з активістів Ініціативного комітету відновленої автокефальної української православної церкви, у виступі на установчому з'їзді Товариства української мови ім. Т. Шевченка зазначив: «Нині становище не змінилося. Існує ганебна реєстрація, як злочинців, релігійних спрямувань різних груп людей... Хочу звернути увагу на те, що замість проводити екуменістичну працю в світі, Російська православна церква воює з Українською католицькою церквою, з українською автокефальною православною церквою, яка перебуває в підпіллі».

Тим часом органи радянської влади на місцях відхиляли клопотання віруючих і священників про відправу богослужінь. Приміром, Ленінський райвиконком м. Києва заборонив панахиду, присвячену пам'яті Т. Шевченка біля пам'ятника поетові в парку напроти університету, Подільський райвиконком м. Києва, у свою чергу, відмовив у реєстрації громади УАПЦ під приводом, що «такої церкви не було і немає», а також громаді у передачі їй храму св. Миколи Набережного на Подолі. Не було одержано

позитивної відповіді від президії Верховної Ради СРСР на прохання дозволити реєстрацію віруючих. Газета «Наша віра» з цього приводу слушно зауважила: «У неприйнятті УАПЦ місцева влада діє в тісній згоді з екзархом РПЦ. Зокрема, це видно із виступів митрополита Філарета, який не тільки не визнає УАПЦ чи, скажімо, УКЦ, а й взагалі проявляє себе як противник українства... На жаль, це властиво й іншим ієрархам РПЦ».

Відродження УАПЦ ознаменувалося першим серйозним церковним конфліктом. У східних і південних областях церковні ієрархи залишалися вірними московському патріарху та синоду, адже традиція підпорядкування Москві налічувала сотні років. Однак у західних областях комітет знайшов сприятливий ґрунт для своєї агітації. У серпні 1989 р. священник і віруючі церкви святих Петра і Павла у Львові відмовилися від підпорядкування РПЦ і стали першою автокефальною громадою в Україні. Проте українське населення західних областей було повністю греко-католицьким, у регіоні УАПЦ не мала історичних традицій. Враховуючи це, компартійні комітети й органи державної безпеки надавали УАПЦ підтримку, оскільки відродження УКЦ здавалося їм більш загрозливим. На іншій території України, навпаки, УАПЦ переслідувалася, а підтримка надавалася РПЦ. Головною причиною конфлікту стало право власності на церковні споруди, передані у західних областях після 1946 р. Російській православної церкві. За існуючим законодавством храми перебували у державній власності, і тому компартійно-радянські органи могли розпалювати наданням або не наданням храму суперечки між громадами УКЦ і УАПЦ.

У вересні 1989 р. митрополит Мстислав, першоієрарх УАПЦ, у США видав архіпастирське послання, в якому призначив отця протоієрея Богдана Михайлечка «своїм духовним відпоручником та адміністратором в Україні» і зобов'язав організувати і здійснювати акції для відновлення УАПЦ. У листопаді УАПЦ очолив єпископ Іоанн, котрий перед тим вийшов з РПЦ.

Боротьба за відродження Української автокефальної православної, як і греко-католицької, церкви, була складовою частиною процесу українського національного відродження. Завдяки широкій підтримці українського суспільства цей рух подолав опір властей та РПЦ і набув стійких тенденцій подальшого розвитку. Якщо у листопаді 1989 р. в Україні діяло 30 парафій УАПЦ, то в січні 1990 р. — понад 200.

Враховуючи політичну і релігійну ситуацію, архієрейський собор РПЦ, який зібрався у Москві наприкінці січня 1990 р., пішов на певні поступки православним ієрархам України. Єпархії, громади і монастирі на території УРСР були виділені в окрему адміністративну одиницю — екзархат. Екзархат набув самостійності в управлінні і почав іменуватися Українською православною церквою (УПЦ). Однак московський патріарх та синод не надали УПЦ права внутрішнього самоврядування і залишили за собою можливість втручатися у розв'язання будь-яких питань церковного життя.

У листопаді 1991 р. православні ієрархи України порушили питання про надання УПЦ автокефалії, тобто права обирати власного главу на своїх соборах. Московський патріархат відмовився це зробити. За релігійними канонами відділення без згоди церковного глави позбавляє церкву, що відділяється, благодаті. В результаті переважна більшість ієрархів і віруючих східних та південних областей України залишалась у підпорядкуванні Московського патріархату.

На початок 1991 р. в Україні було зареєстровано 10 810 релігійних громад, які належали 27 різним релігійним об'єднанням. В основному об'єднання мали невелику кількість громад. Найбільше громад було в розпорядженні УПЦ Московського патріархату (5031),

Української греко-католицької церкви (2001), Союзу євангельських християн — баптистів (1127) і УАПЦ (939).

Роки «перебудови» відзначалися дедалі зростаючою політичною активністю суспільства. Вона проявлялася у діяльності так званих неформальних груп і об'єднань. Неформальними їх назвали на відміну від формальних, тобто створених Комуністичною партією.

Створені партією громадські організації були важливим елементом політичної структури суспільства. Вони виконували роль «передавального паса» від влади до населення і були одним з каналів тоталітарного контролю за суспільством. У середині 80-х років в Україні функціонували десятки тисяч первинних осередків суспільно-політичного, фізкультурно-оздоровчого, природничо-пізнавального та інших напрямів, які охоплювали понад півтора мільйона чоловік — від піонерів до пенсіонерів.

Ідеологи партії ретельно оберігали ці організації від проникнення «екстремістських елементів». З особливим упередженням вони ставилися до неформальних організацій, які виникали без узгоджень з властями. Неформальні організації не були протизаконними, оскільки громадяни за законом мали право на об'єднання. Втім, ця конституційна норма до лібералізації режиму практично не діяла.

У серпні 1987 р. в Києві виник Український культурологічний клуб (УКК). Серед його членів було немало політв'язнів і дисидентів. Проблеми, що обговорювалися на зборах УКК, не виходили за межі історії та культури, проте члени УКК викривали «білі плями» радянської історії й тим неминуче ставали в опозицію політичному режиму. Не дивно, що перший секретар Київського міськкому Компартії України К. Масик наприкінці 1987 р. звинуватив УКК в соціальній демагогії та екстремізмі «Керівники УКК, — заявив він, — намагаються використати перебудову і гласність для пропаганди ідей, чужих радянському патріотизму і соціалістичному інтернаціоналізму». Масовий тиск на активістів УКК призвів до розпуску цієї неформальної організації. Та услід за нею виникли інші.

У жовтні 1987 р. у Львові заявило про своє існування Товариство Лева. Воно об'єднувало творчу молодь, студентів, робітників, навіть деяких комсомольських лідерів. Тоді ж члени міжнародного «Пенклубу» І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний та інші виявили ініціативу у створенні Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Весною 1988 р при Київському університеті ім. Т. Шевченка виникла студентська організація «Громада».

Неформальні організації перебували під пильною увагою КДБ Власті не вдавалися, як раніше, до арештів Кампанія цькування у засобах масової інформації лише сприяла популяризації неформалів. Зазнавши кількох невдач у цьому напрямі, компартійні комітети спробували оточити членів неформальних груп та об'єднань завісою мовчання. Проте й це не допомогло.

Не підконтрольні державній партії осередки множилися у геометричній прогресії. Політична ситуація в Україні радикалізувалася. Істотний поштовх для піднесення суспільно-політичної активності давали Прибалтійські республіки. Там на масових мітингах і зборах відбувалося формування народних фронтів на підтримку перебудови.

На основі Української Гельсінкської групи сформувалася у березні 1988 р. організація республіканського масштабу — Українська Гельсінська спілка (УГС). Її лідером став політв'язень Л. Лук'яненко, звільнений в грудні того самого року УГС заявила себе федеративним об'єднанням правозахисних груп і організацій. Фактично вона була

політичною організацією, платформа якої багато в чому збігалася з програмними вимогами народних фронтів Прибалтійських республік.

У 1987 р. відновилося видання журналу «Український вісник», який нелегально виходив у Львові до арешту в 1972 р. його редактора В. Чорновола. Він знову очолив журнал. Тепер це було перше в Україні легальне незалежне громадсько-політичне видання, що приділяло велику увагу публікації історичних документів, які раніше приховувались «Український вісник» висвітлював також боротьбу з режимом в'язнів сумління (деякі з них ще перебували у таборах), друкував твори письменників, які раніше не могли пробитися до читача через цензуру, розповідав про релігійне життя. Після оформлення УГС журнал «Український вісник» став її офіційним органом

Центром політичної активності в Україні у 1989 р., безсумнівно був Львів Із зрозумілих причин русифікація мало торкнулася Західної України. Населення її особливо болоче сприймало обмеження сфери дії української мови, що здійснювалося партійно-державними органами 13 червня 1988 р. після заборони місцевими властями провести установчі збори. Товариства української мови ім. Т. Шевченка львів'яни розпочали численні акції протесту. Вони протестували проти закриття шкіл з українською мовою навчання, витіснення рідної мови зі сфери державного управління, судочинства, книговидавництва, засобів масової інформації тощо.

Починаючи з осені 1988 р. перебудовний процес вступив у свій мітинговий етап. У Львові, Києві, Вінниці і Хмельницькому пройшли перші масові мітинги неформальних об'єднань. Зокрема, у Львові на площі перед університетом регулярно проводилися мітинги, учасники яких вимагали скасування привілеїв для компартійно-радянської номенклатури, звільнення останніх політичних в'язнів, розширення прав союзних республік тощо. На ці мітинги під пам'ятником І. Франкові збиралися від 20 до 50 тис. чоловік.

У листопаді в Києві відбувся перший масовий мітинг (близько 20 тис учасників), присвячений екологічним проблемам. На ньому гостро порушувалося питання про відповідальність конкретних посадових осіб, починаючи від першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького і Голови Президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко, за приховування руйнівних наслідків Чорнобильської катастрофи на здоров'я людей і невжиття оперативних заходів після вибуху четвертого енергоблока.

Правоохоронні органи не мали юридичного права для придушення мітингової демократи, адже конституції СРСР і УРСР декларували свободу зібрань. Раніше демонстраціям та мітингам можна було перешкодити, звинувачуючи їх організаторів у контрреволюції або антирадянській діяльності. Після лібералізації режиму для припинення небажаної властям політичної активності стала потрібною певна законодавча база У серпні 1988 р. за вказівкою політбюро ЦК Компартії України Президія Верховної Ради УРСР видала указ «Про відповідальність за порушення встановленого порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій». Указ передбачав санкції — від попередження до штрафування на різні суми, адміністративного арешту на різні строки, позбавлення волі на строк до шести місяців, виправних робіт до одного року. Однак санкції вже не могли зупинити зростаючої хвилі мітингової активності. До травня 1989 р. відбулося 72 несанкціонованих мітинги, в основному у Львові, Києві, містах Криму.

Невдалі спроби реформаторської команди М. Горбачова подолати економічну кризу без переходу до ринкових відносин викликали істотне погіршення матеріального рівня життя населення. Важелі влади вислизали з рук компартійно-радянської номенклатури. Процес

реформ перестав бути керованим. Суспільство вставало з колін і починало пред'являти свій рахунок державі. «Революція зверху» перетворилася на «революцію знизу».

Влітку 1989 р. вугледобувні райони СРСР вперше за багато десятиліть охопила хвиля страйків. Зокрема, припинили роботу майже півмільйона шахтарів у Донецькому і Львівсько-Волинському басейнах. Шахтарі вимагали поліпшення умов праці і підвищення заробітної плати.

У Донбасі переважали застарілі й зношені засоби виробництва. Внаслідок використання недосконалої техніки продуктивність праці була низькою, а запиленість повітря в забоях перевищувала нормативну в 20—100 разів. Проте не умови праці були головною причиною незадоволення шахтарів. Під час опитування робітників об'єднання «Донецьквугілля» 86 відсотків з них назвали найвагомішою причиною страйку дефіцит продовольчих і промислових товарів, а 79 відсотків — низьку заробітну плату.

У Горлівці виникла регіональна спілка страйкових комітетів Донбасу. Вона домоглася усунення з посад деяких компартійно-радянських керівників середньої ланки і оголосила недовіру третині директорів шахт та об'єднань. Усі господарські керівники мушили пройти через вибори в своїх колективах.

Шахтарі Донбасу не висували політичних вимог, задовольняючись соціальними. Посланці УГС та інших неформальних організацій безуспішно намагалися наštтовхнути їх на створення незалежних профспілок за зразком польської «Солідарності». Проте після відновлення роботи страйкові комітети Донбасу не було розпущено. Вони контролювали виконання заходів, які власті зобов'язалися здійснити в галузі матеріального постачання і поліпшення умов праці та життя в шахтарських селищах.

Серед широкого спектра тодішніх неформальних організацій слід відзначити Українську студентську спілку (УСС), що виникла наприкінці 1989 р. у Києві. Аналіз одного з перших її документів — заклику секретаріату УСС до українського студентства — свідчить про її суто громадсько-політичний характер: «УСС — передусім профспілкова структура. Ми створювали її такою цілком свідомо, вбачаючи в цьому єдиний шлях до радикалізації монополізованого східноукраїнського студентства. Але УСС не збирається уникати політичної діяльності. Більшість членів УСС перебуває на національно-демократичних позиціях, що обумовлює кінцеву мету діяльності УСС в політичній сфері — досягнення державної незалежності України шляхом відокремлення від СРСР».

У своїй практичній діяльності Українська студентська спілка поряд з вимогами поліпшення життя і побуту молоді (гарантована стипендія усім студентам України на рівні прожиткового мінімуму, стовідсоткове забезпечення їх гуртожитками) висувала політичні вимоги: ліквідацію обов'язкового викладання марксизму — лєнінізму у вузах та державних іспитів з даного предмета, запровадження прямих виборів ректорів, деканів, усіх посадових осіб, скасування інститутських парткомів, передачі функцій комітетів комсомолу асоціаціям молодіжних організацій.

Влітку 1989 р. Харківська філія Української Гельсінкської спілки порушила питання про відновлення Спілки української молоді (СУМ), яка нібито існувала у 20-х роках. Насправді СУМ була сфабрикована органами ДПУ разом зі «Спілкою визволення України» (СВУ). Зважаючи на це, інші філії УГС почали організовувати Спілку незалежної української молоді (СНУМ), відмежовуючись як від СУМу 20-х років, так і від еміграційного СУМу, що діяв на Заході як організація при ОУН(б). Так, у серпні 1989 р. була створена Львівська обласна рада Спілки незалежної української молоді —

організація нового типу, виховний арсенал якої спирався на релігію і народні традиції. СНУМ ставив за мету виховання молоді в дусі відданості справі побудови незалежної демократичної України.

З початку 1988 р. різноманітні неформальні організації почали по-ширшувати ідею створення громадського об'єднання на зразок народного фронту. Були зроблені спроби створити Демократичний фронт у Львові, «Народну спілку сприяння перебудові» у Києві. Ініціативні групи, що закликали до створення організацій із залученням різних політичних сил, виникли також на Вінниччині і Хмельниччині. Однак національно-визвольний рух у добу перебудови виявився пов'язаним з організацією, яка так і називалася — Народний рух України за перебудову. Організацію, що згодом стала масовою, започаткувала київська творча інтелігенція.

У листопаді 1988 р. київська організація Спілки письменників України обрала новий склад партійного комітету. Партком утворив ініціативну групу сприяння перебудові у складі І. Драча (голова), В. Маняка, Ю. Мушкетика, О. Мусієнка, Б. Олійника, Д. Павличка, Б. Рогози, М. Слабошпицького, С. Тельнюка і В. Терена. Ця група розгорнула пропагандистську роботу, спрямовану на створення непартійної масової організації.

У лютому 1989 р. «Літературна газета» надрукувала проект програми Народного руху України за перебудову. Він був менш радикальним порівняно з програмами народних фронтів Прибалтики, мав ознаки компромісного опрацювання: містив положення про керівну роль Комуністичної партії, утримувався від вимог перетворення СРСР на конфедерацію, створення власної валюти, військових частин тощо. Проте ЦК КПУ ініціював кампанію засудження проекту. Одними з перших спростували ідею доцільності створення Руху президія Спілки журналістів УРСР, Укрпрофрада, ЦК ЛКСМУ, Республіканська рада ветеранів війни та праці. 2 березня у Жовтих Водах на зустрічі з громадськістю В. Щербинський розцінив проект програми Руху як спробу «використати демократизацію і гласність на шкоду дружбі народів, а отже, і на шкоду перебудові».

Проблеми доцільності створення громадської організації обговорювалися під час зустрічей І. Драча і Д. Павличка з М. Горбачовим у лютому 1989 р. Горбачов прямо не засудив ідеї, але наголосив на потребі зберегти єдність трьох слов'янських народів. Однак у доповіді першого секретаря ЦК на травневому пленумі ЦК КПУ нищівній критиці була піддана діяльність із створення Руху, проект його програми характеризувався як сепаратистський, а партійні організації на місцях скеровувалися на викриття «справжніх цілей» діяльності цієї організації.

Проте ідея створення Руху набувала все більшої підтримки. З квітня у Львові вже діяло 50 осередків, почали формуватися обласні організації Руху 1 липня 1989 р. відбулася установча регіональна конференція у Києві Ініціативні комітети із створення осередків Руху були організовані у Дніпропетровській, Полтавській, Житомирській, Вінницькій та інших областях. Це свідчило про те, що партапарату не вдалося заборонити створення альтернативного політичного органу. У політичному житті виникла принципово нова ситуація.

8—10 вересня 1989 р. відбувся установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову. На ньому було представлено 1109 делегатів, які репрезентували 1247 первинних груп 85 відсотків делегатів були українцями. П'ята частина делегатів мала партійні квитки, а сім з десяти учасників з'їзду — вищу освіту. Близько половини їх представляли західні, більше третини — центральні області республіки. Кількість членів Руху від східних і південних областей була мізерною. Робітничий клас майже не брав участі у створенні нової

організації. З програмною доповіддю на з'їзді виступив В. Яворівський Головою Руху був обраний І. Драч, заступником — С. Конєв, головою ради представників — В. Яворівський, головою секретаріату — М. Горинь. Делегати установчого з'їзду прийняли резолюцію у справі виборів і виборчого закону, про національну символіку, про Українську католицьку і Українську автокефальну православну церкви.

Незважаючи на те, що Народний Рух за перебудову був українським, він залучив до своїх лав основні національні меншини України. В офіційних документах установчий з'їзд висловився на підтримку кримських татар, повернення яких на батьківщину гальмувалося компартійно-радянським апаратом, гостро засудив антисемітизм і звернувся до всіх росіян, які проживали у республіці, з проханням підтримати справедливі гасла національного характеру.

Організатори Руху свідомо уникали лінії на його національну виключність, властиву, зокрема, литовському «Саюдісу». Програма Руху орієнтувала на підтримку тих реформаторських сил у КППС, які розпочали перебудову, і не містила у собі вимог негайного здобуття незалежності України. Компартійно-радянському керівництву було важко боротися із зростаючим впливом на маси з боку конкурентної, як вони це чудово розуміли, але конституційної організації.

28 вересня 1989 р. в «Літературній Україні» була надрукована програма Народного Руху України за перебудову, прийнята установчим з'їздом. У ній проголошувався курс на політичне, економічне й культурне відродження України. Головна мета діяльності була означена як побудова демократичного та гуманного суспільства, досягнення справжнього народовладдя, добробуту народу, відродження всебічного розвитку української нації. Наголошувалось на необхідності забезпечити національно-культурні потреби всіх етнічних груп населення.

У найпринциповішому питанні про державний статус України виникли істотні розбіжності між членами УГС Л. Лук'яненком, М. Горинем і В. Чорноволом, з одного боку, і більш поміркованим крилом — І. Драчем, І. Дзюбою, Д. Павличком, з другого. Колишні дисиденти боролися за незалежну Україну, шестидесятники були готові обмежитися досягненням реального суверенітету республіки в межах СРСР. У програмі було знайдено компроміс вимога утворення суверенної Української держави, яка будувала б свої відносини з іншими республіками СРСР на основі нового союзного договору. Наголошувалося також на необхідності радикальної перебудови економіки України на засадах економічної самостійності.

Отже, в Україні виникла громадська організація, що об'єднала різні політичні сили, центристська за своїм спрямуванням. Характерно, що створення Руху стало можливим тоді, коли цю ідею підтримали авторитетні серед громадськості інтелектуали І. Драч, В. Яворівський, І. Юхновський, В. Черняк, Ю. Щербак, М. Попович та ін. Досить відчутною була підтримка з боку багатьох членів КППС. Організаційне оформлення Руху викликало загострення політичної боротьби, прагнення правлячих кіл силовими засобами не допустити поширення впливу цього громадського об'єднання.

Напередодні скликання Установчого з'їзду, 4 вересня у Києві відбулася координаційна нарада правозахисних органів республіки, на якій було засуджено «антиконституційну діяльність активістів різних неформальних об'єднань реакційного екстремістського напрямку» 16 вересня у Києві був проведений мітинг проти Руху, який організував перший секретар міськкому партії А. Корнієнко. У березні 1990 р. ЦК КПУ почав виключати комуністів — членів Руху із лав КППС внаслідок звернення НРУ «До членів Руху та всіх

громадян України», де порушувалося питання про здобуття. Компартією України незалежного статусу, перетворення її на окрему партію. Це означало початок відвертої конфронтації з Рухом.

Тим часом Народний рух України за перебудову розгортав роботу з масах, апелюючи передусім до «білих плям» радянської історії 21 січня 1990 р. він організував «живий ланцюг» Сотні тисяч громадян вийшли на трасу Львів — Київ і у точно визначений час взяли за руки, щоб відзначити. Акт злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. Партапарат не зміг перешкодити акції такого масштабу. Мільйони громадян України в цей день вперше дізналися про замовчуваний радянською історіографією факт возз'єднання українських земель, який мав місце за 20 років до «визвольного» походу Червоної армії на Львів згідно з розробленою Ріббентропом і Молотовим диспозицією.

На сесії Верховної ради НРУ в Хусті у березні 1990 р. обговорювалося питання про програмно-політичне майбутнє Руху. За перетворення його у партію виступив Д. Павличко. Більшість учасників (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Яворівський та ін.) не погодилися з цим, вирішивши, що для нових політичних партій Рух повинен залишатися «даховою організацією». Під час сесії в Хусті Д. Павличко і І. Драч заявили про свій вихід з КПРС з наміром створити Демократичну партію.

На час відкриття Других Всеукраїнських зборів Народного Руху (жовтень 1990 р.) чисельність його членів вже становила 633 тис. Більш як 5 млн чол. були прихильниками цієї організації. Делегатами зборів були члени більше ніж 44 громадських і політичних організацій. Збори обговорили та прийняли зміни і доповнення до програми, в яких усі компромісні моменти були спростовані. Причинами сучасної кризи визнавалися насильницьке впровадження тоталітарного соціалізму, узурпація комуністичним апаратом влади рад, вихолощення суверенітету республік, упровадження імперської політики денационалізації народів. Чітко окреслювався шлях виходу з цього стану: «Запобігти національній катастрофі неможливо без зміни політичної системи, усунення монополії Комуністичної партії й утвердження політичного і економічного плюралізму». Головною метою діяльності Руху проголошувалося досягнення державної незалежності України та створення ненасильницькими засобами демократичної республіки.

Деякі зміни відбулися в трактуванні проблеми прав людини та нації. Поряд з вимогами забезпечити також громадські права особи з урахуванням міжнародного досвіду, було сформульовано невід'ємні права народу: право на політичне самовизначення; вибір економічної й політичної системи; право на володіння своєю одвічною територією; право на самозбереження як етнічної спільності через забезпечення пріоритету власної мови, національних традицій і звичаїв. Поява таких вимог пояснювалася спробою антидемократичних сил використати загострення міжнаціональних відносин, діяльністю організацій на зразок інтерфронтів у республіках Балтії для боротьби із суверенізацією національних республік.

Значна увага в програмі була приділена питанню національно-державного будівництва, побудові громадянського суспільства, забезпеченню рівноправних міжнародних відносин з державами всього світу. Докладніше висвітлювалася економічна програма, в якій були сформульовані такі напрями діяльності щодо забезпечення економічної незалежності, як роздержавлення, приватизація, децентралізація управління, створення економічної системи, що ґрунтується на різноманітності й рівноправності всіх форм власності. Обґрунтовувалася потреба створення власної митної, фінансової, банківської та грошової систем, здійснення радикальної земельної реформи із забезпеченням рівноправності всіх форм власності.

Отже, збори продемонстрували посилення конфронтації між Рухом і Компартією України. У виступах делегатів зазначалося, що Рух спрямує всі зусилля на заборону КПУ і націоналізацію її майна. У зв'язку з цим наголошувалося на необхідності проведення виборів на багатопартійній основі та створення опозиційного блоку «Демократична Україна» під керівництвом НРУ.

УКРАЇНА В СУЧАСНУ ДОБУ. ШЛЯХ УКРАЇНИ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Обов'язковою умовою функціонування демократичного суспільства є багатопартійна система. Відбиваючи погляди різних класів і соціальних груп, багатопартійність є соціальним амортизатором. Вона дає змогу розв'язувати суспільні суперечності в рамках конституційно регламентованих політичних процесів. Водночас багатопартійність може по-різному впливати на політичне й соціально-економічне життя суспільства. Цей вплив залежить від історичних особливостей, політичних традицій суспільства, певного механізму правової регламентації діяльності політичних партій.

Діяльність Руху стимулювала створення багатопартійної системи, заповнення політичного спектра партіями, в основному опозиційними до КПУ. На початок 1991 р. до їх лав входило більш як 30 тис. чол. Офіційно було зареєстровано 13 партій. Їх діяльність мала локальний характер, більшість з них ще не зайняла свого місця у політичній структурі суспільства.

Грунтуючись на програмних документах, можна було виділити три основні течії: національно-демократичну (в ній переважали партії, що входили до Руху); ліберально-демократичну та комуністичну (соціалістичну).

Національно-демократична течія, незважаючи на велику спо-рідненість програмних положень, не була однорідною. Виразно виділялося національно-центристське угруповання, уособлене Українською республіканською партією (УРП). Вона була організована однією з перших. Структурно відразу охопила майже всі області України, оскільки спиралась на осередки і кадри Української Гельсінкської спілки. У квітні 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд УРП. На ньому 495 делегатів репрезентували 28 філій і 219 осередків, які об'єднували 2300 чоловік.

Головною метою діяльності партії було визначено створення Української незалежної соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного і культурного відродження, утвердження демократичного ладу і розвиток громадянського суспільства. Для цього було визнано за необхідне підготувати нову конституцію України, ввести республіканське громадянство і новий виборчий закон, забезпечити розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову.

У національному питанні УРП проголосила рівність громадян України незалежно від походження і національності, необхідність забезпечити культурну автономію громадянам усіх національностей. Особливо наголошувалося право кримських татар на організоване їх повернення до Криму і політичну автономію у складі України.

За період після з'їзду партія створила практично в кожній області свої осередки. На лютий 1991 р. її чисельність збільшилася до 7646 членів і кандидатів партії. Серед них було 305 народних депутатів різних рівнів (10 — народні депутати Верховної Ради України).

На конференції у лютому 1991 р. ідеологія УРП була визначена як ідеологія демократичного націоналізму, що насамперед підносить ідею активної боротьби за національне визволення.

Близька за змістом до програми УРП була програма Української християнсько-демократичної партії (УХДП), установчий з'їзд якої відбувся в квітні 1990 р. у Львові. Ця партія питання майбутньої державності України пов'язувала передусім з досягненням політичної незалежності, ліквідацією тоталітаризму як системи. Наголошувалося на необхідності відновлення національної символіки і надання українській мові статусу державної. Вважалося за потрібне забезпечити внутрішній та міжнародний правовий захист українського народу. До блоку з національного питання УХДП додавала вимогу культурної автономії українців на всій території СРСР.

Центральним пунктом програми УХДП було релігійне питання. Його вирішення пов'язувалося з необхідністю повної реабілітації релігії, вільної її пропаганди, надання рівних прав християнським церквам.

Спорідненими були погляди УРП і УХДП і з економічних питань. Це, передусім, досягнення економічної самостійності, перехід до ринкової економіки, забезпечення пріоритету екології над економікою, створення власної валютно-фінансової системи і введення власної грошової одиниці, передача землі селянам.

Досить швидко в суспільно-політичному русі сформувалося націоналістичне крило. Це були нечисленні партії, але їхні програмні документи, заяви керівників набували значного резонансу в суспільстві, і часто в очах більш поміркованих верств населення дискредитували ідею незалежності України. До них належали Всесвітня українська націонал — радикальна партія, Республіканська українська партія (РУП), Українська національна партія (УНП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Українська селянська демократична партія (УСДП).

Під гаслом «Незалежність або смерть» формувалася Всесвітня націонал — радикальна партія, метою якої проголошувалося створення самостійної України від Карпат до Кавказу. Для цього передбачалося об'єднати усіх національно свідомих українців планети в єдину монолітну партію, а за необхідності використати такий засіб збройної боротьби, як повстання. Але установчий з'їзд партії не відбувся.

У жовтні 1989 р. у Львові була створена Українська національна партія (УНП). У програмі зазначалося, що партія не визнає законності створення УРСР, заперечує чинність Конституції і союзного договору 1922 р., розцінює становище України як колоніальне. Категорично відкидалася можливість реформувати суспільство в рамках соціалістичного вибору.

Владні структури були занепокоєні діяльністю УНП щодо створення паралельних органів влади — громадянських комітетів і національного конгресу. За правову основу для цього партія вважала акцію щодо відновлення громадянства Української Народної Республіки. На початок 1991 р. цю акцію підтримало 2,2 млн чол. На той час налічувалося лише 150 членів УНП.

Ідеологію українського демократичного націоналізму підтримувала й Українська селянсько-демократична партія (УСДП), створена 9 червня 1990 р. У програмних документах проголошувався курс на побудову самостійної правової Української народної держави з пріоритетом загальнолюдських цінностей і моралі. Першочерговим завданням партія вважала організацію потужного механізму захисту соціально-політичних інтересів селянства.

Відразу ж після з'їзду УСДП рішуче втрутилася у політичну боротьбу. На II Всеукраїнських зборах Руху представники партії виступили з пропозицією скликати у грудні 1990 р. Всеукраїнські установчі збори зі статусом найвищого законодавчого органу українського народу, після чого розпустити Верховну Раду України і створити Тимчасовий уряд. Представники цієї партії рішуче виступили проти підписання союзного договору.

Ліберально-демократична течія була представлена Демократичною партією України, Ліберально-демократичною партією України, Соціал-демократичною партією України, Об'єднаною соціал-демократичною партією України, Партією демократичного відродження України, Партією зелених України.

У березні 1990 р. на засіданні Верховної ради НРУ (м. Хуст) було повідомлено про створення ініціативного комітету Демократичної партії України (ДемПУ). У вересні того самого року в м. Терехівці (Тернопільська область) на спільному засіданні Підготовчого комітету, уповноважених в областях і Терехівлянської районної ради партію було засновано. В статуті зазначалося, що у своїй діяльності партія виходить з пріоритету прав людини, виступає за необхідність формування правової держави, поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. ДемПУ виступала за свободу економічної діяльності, рівноправність усіх форм власності та ринкову економіку, екологічну безпеку, за відродження і вільний розвиток культури українського народу, всіх національностей та етнічних груп, які мешкають на території України. Особливо наголошувалося, що здійснення цих завдань можливе лише в умовах державної незалежності України.

30 червня 1990 р. в Київському університеті ім. Т. Шевченка відбулася науково-практична й установча конференція Київської ліберально-демократичної асоціації. Були заслухані й обговорені доповіді про історію лібералізму в Україні та його місце в сучасному політичному житті, розглянуті програмні принципи майбутньої Ліберально-демократичної партії України (ЛДПУ). Головну мету ліберали вбачали у забезпеченні прав і свобод людини, захисті особистості та сім'ї як найвищих цінностей суспільства, рішучому повороті до роздержавлення засобів виробництва, приватизації економіки, деполітизації та деідеологізації науки й культури. Вони виступали за створення вільної і незалежної Української республіки, яка лише на основі референдуму може укласти конфедераційний договір з іншими республіками.

У проекті програми наголошувалося на неприйнятті соціалізму, оскільки «соціалізм несумісний з гуманізмом і демократією». Затверджувався статут асоціації, яким передбачалося, що її члени не зобов'язані виконувати ті рішення, які вони не підтримують.

У травні 1990 р. в Києві за участю близько 100 делегатів від 35 організацій відбувся установчий з'їзд Соціал-демократичної партії України. Напередодні, під час роботи науково-практичної конференції «Перспективи розвитку соціал-демократії в Україні» (березень 1990 р., Київ), прихильники соціал-демократичної течії заявили про свій намір успадкувати кращі традиції українського руху початку ХХ століття та надбань світової соціал-демократії. Проте вони вважали, що відродження соціал-демократії повинно

відбуватися на принципово новій основі: через критичне осмислення вже нагромадженого західною соціал-демократією досвіду. Через таку позицію було визначено нове розуміння української соціал-демократії. Переважна більшість учасників конференції спростовувала термін «демократичний соціалізм» як вчорашній день західної соціал-демократії. Замість цього була вироблена концепція соціал-демократичної партії, яка ставить за мету соціальні реформи, створення динамічної ефективної економіки, проведення на її основі сильної соціальної політики.

Саме через різне розуміння завдань і концептуальних засад соціал-демократії на установчому з'їзді відбувся розкол. Його наслідком було проголошення двох партій — Соціал-демократичної партії України та Об'єднаної соціал-демократичної партії України.

У галузі економіки Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ) визнавала співіснування всіх форм власності, але за наявності державного регулювання у певних межах обов'язкового соціального захисту населення. Проблеми міжнаціональних відносин розглядалися з позицій забезпечення абсолютно рівних прав представників усіх народів, що проживають на території республіки. Серед засобів політичної боротьби пріоритет було віддано реформаторському шляхові, який, на думку членів ОСДПУ, відкривав широкі можливості для створення політичних коаліцій.

У травні 1990 р. була заснована Соціал-демократична партія України (СДПУ) з чіткою орієнтацією на традиції української соціал-демократії та критичного переосмислення світового досвіду цього руху. В Декларації принципів соціал-демократів України було зазначено, що доктрина марксизму відкидається і ця політична течія відроджується на засадах ідеологічного плюралізму й терпимості. Головними гаслами СДПУ є свобода, справедливість та солідарність.

Проблеми державності України соціал-демократи пов'язували насамперед з відновленням незалежності, з обов'язковим балансом інтересів особи та нації: нація поважає інтереси особи, особа поважає інтереси нації. Декларація передбачала можливість федеративного устрою України як об'єднання її історичних земель з широким місцевим самоврядуванням. Самовизначення Криму пов'язувалося з розв'язанням проблем кримсько-татарського народу.

Особливе місце в політичному житті республіки посіла Партія зелених України, яка була створена на установчому з'їзді у вересні 1990 р. На ньому були представлені діючі організації зелених з 20 областей України. Метою діяльності партії було проголошено відродження і захист навколишнього природного середовища і людини від згубної дії техногенних чинників, заборона ядерної енергетики та перетворення України на без'ядерну. Обстоювалися необхідність духовного й фізичного відродження українського народу, забезпечення йому права життя в екологічно чистому середовищі. При цьому було зроблено акцент на необхідності будувати державу всіх народів України, а не виключно національну українську.

Партія декларувала пріоритет екології над економікою, політикою та ідеологією. Проте в її практичній діяльності переважали загально-демократичні проблеми: боротьба за демонтування тоталітарної системи, побудова суверенної України на федеративних засадах.

Поступово зростали авторитет і вплив Партії демократичного відродження України, створеної в грудні 1990 р. Кожен п'ятий учасник установчого з'їзду був народним депутатом рад різних рівнів.

Головною метою діяльності партії проголошувалася реалізація в Україні принципу суверенності особи і прав людини, розбудова демократичної держави з ефективною ринковою економікою і соціальною захищеністю громадян. Бажаною формою державного устрою для України вважалася федерація земель з автономією Криму, президентською владою з двопалатним парламентом Розпад СРСР партія вважала за незворотний прояв історичної необхідності.

Комуністична (соціалістична) течія, уособлювана Комуністичною партією України і нечисленними. Робітничою (марксистською) демократичною партією, Спілкою трудящих за соціалістичну перебудову, Вітчизняним форумом, об'єднанням «Єдність за комунізм і соціалістичні ідеали», мала істотний вплив на політичне життя республіки Об'єднували ці партії прихильність до соціалістичних шляхів розвитку суверенної України у складі оновленого Радянського Союзу, а також ідея необхідності доведення до кінця справи побудови соціалізму. Представники цих партій вважали, що перебудова веде до реставрації капіталістичних відносин, і тому спростовували курс М. Горбачова.

Комуністична партія намагалася зберегти контроль над усіма сферами життя республіки. Протягом 1990 р. чисельність її зменшилася на 10 відсотків внаслідок добровільного виходу. Станом на початок 1991 р. КПУ налічувала 2964 тис. чоловік.

Процес реформування КПУ в умовах загострення суспільно-політичної кризи фактично не розпочався, хоча відставання від розвитку демократичних процесів ставало відчутнішим. Активно діяти в нових умовах КПУ не змогла. Більшість рядових комуністів продемонстрували свою пасивність і неспроможність захистити програмні засади діяльності партії.

У таких умовах відбувся XXVIII з'їзд Компартії України, який проходив у два етапи (червень і грудень 1990 р.). Делегати з'їзду підтримали ідею розширення самостійності Компартії України, політичну лінію ЦК на утвердження державного суверенітету республіки у складі СРСР, прискорення перебудовних процесів у всіх сферах суспільного життя Першим секретарем ЦК КПУ був обраний С. Гуренко.

На другому етапі роботи з'їзду обговорювався новий статут КПУ. Як і раніше, у статуті закріплювалася ідейна й організаційна єдність Компартії України в рамках КПРС З'їзд поставив завдання перетворити партію на справжнього політичного лідера її майбутнє в багатопартійній системі окреслювалось як місце лівої партії соціалістичного вибору, що бореться за соціальну рівність, є виразником інтересів народу і захищає демократичні права трудящих.

Підтверджувався правлячий статус Компартії їй тоді належало 75 відсотків місць у Верховній Раді і майже 52 відсотки мандатів у радах усіх рівнів Політичні завдання визначалися так зробити трудящих реальними господарями економіки, надаючи пріоритет у процесі роздержавлення колективним формам власності, забезпечити достатні гарантії для соціально незахищених верств населення, створити умови для додержання прав особистості та рівноправності за національною і релігійною ознаками.

Під час розгляду питань про взаємодію з іншими політичними партіями діяльність більшості з них з боку комуністів дістала негативну оцінку. Так, дії Народного Руху України характеризувалися як «легалізація націоналізму в найбільш крайніх його проявах» під гаслами «неототалітарного, а то й відкрито фашистського гатунку».

Різкої критики зазнала діяльність нової радянської адміністрації західних областей, новостворених демократичних партій і груп. Поряд з цим декларувалося бажання керівництва перетворити КПУ на партію громадянської згоди.

Аналіз тодішньої суспільно-політичної ситуації в республіці підтверджував, що деякі можливості для цього в КПУ ще були, хоча політичний рейтинг партії у 1990 р. неухильно знижувався. За кількістю опитаних, які готові були віддати свої голоси на виборах за Компартію, вона посідала третє (після Руху та екологічної асоціації «Зелений світ»), а за рейтингом популярності — дев'яте місце. Проте вже тоді жоден з лідерів КПУ не увійшов до десятки найпопулярніших політиків. У листопаді Л. Кравчук і С. Гуренко займали відповідно 21-шу і 22-гу позиції.

Восени 1990 р. були зроблені деякі кроки щодо реорганізації партійного апарату. Штати райкомів, міськкомів і обкомів скоротилися на 40 відсотків. Під приводом економії партійних коштів і розширення прав партійних організацій було ліквідовано 39 міськкомів і сільських райкомів партії. Проте такі реорганізації суттєво не впливали на загальний політичний курс КПУ.

Під час підготовки XXVIII з'їзду КППС комуністи з демократичними поглядами запропонували альтернативний проект платформи партії. Так була започаткована нова течія — Демплатформа. Її представники проголошували пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, спростовували принцип демократичного централізму, відстоювали свободу фракцій, обґрунтовували територіальний принцип побудови партії з широкими горизонтальними структурами замість виробничо-територіальних.

В Україні у демократичну платформу в КПУ об'єдналися партклуби Харкова, Києва та інших міст. Серед прихильників цієї течії була значна група народних депутатів України. Організаційно вони оформилися у лютому 1990 р. на регіональній зустрічі представників партклубів Харкова. Було запропоновано проект «Об'єднаної демократичної платформи до XXVIII з'їзду КППС (Демократична платформа Компартії України)», що містив ряд пропозицій як умову збереження єдності партійних рядів відмова від монополії однієї ідеології в партії та від комунізму як мети КППС, перетворення її на партію парламентського типу і визнання права на створення фракцій.

Після поразки Демплатформи на XXVIII з'їзді Компартії України (її представника навіть не включили до списку для голосування під час виборів в ЦК КПУ) в липні 1990 р. відбулась спільна нарада координаційної ради партклубів України, депутатської групи Верховної Ради УРСР «Демократична платформа Компартії України» та окремих делегатів XXVIII з'їзду КПУ і КППС. На ній було оголошено про створення організаційного комітету з підготовки і проведення установчого з'їзду нової партії — Партії демократичного відродження України (ПДВУ).

Загалом позиція більшості комуністів була пасивною. Апарат ЦК КПУ міг продовжувати свій консервативний курс лише за умови відсутності широкої протидії з їхнього боку. Різноманітні пропозиції щодо реформування партії керівництвом КПУ розглядалися як спроба «розвалити партію». Саме такою була реакція С. Гуренка на заклик Е. Шеварднадзе, Г. Попова і А. Собчака у липні 1991 р. створити рух за демократичні реформи. Перший секретар ЦК КПУ наголосив на необхідності проведення перереєстрації членів партії і розмежування з демократами. Такою самою була позиція ЦК КПУ щодо «відозви дев'яносто одного» — звернення групи комуністів, надрукованого в газеті «Відродження» (орган Тернопільської обласної ради). Серед авторів відозви були представники партійного апарату, секретарі партійних організацій, керівники районних

рад, промислових і сільськогосподарських підприємств, творча інтелігенція. Вони виступили за вихід Компартії України зі складу КПРС, її цілковиту самостійність і трансформацію у партію демократичного зразка.

Не останню роль в антидемократичній позиції КПУ відіграло спотворене трактування нею ідеї національного суверенітету. За висловом С. Гуренка, комуністи розглядали Україну як соціалістичну країну й обов'язково у складі СРСР, хоч би як цей союз у майбутньому не називався. У боротьбі за владу керівні органи КПУ вдалися до антиконституційних дій 26 серпня 1991 р. президія Верховної Ради України видала указ «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України». Того ж дня пленум ЦК КПУ прийняв рішення про відокремлення Компартії України від КПРС, але провести надзвичайний з'їзд комуністи вже не встигли.

30 серпня було оприлюднено указ президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України». Підставою для цього були висновки комісії президії Верховної Ради України з перевірки діяльності на території України посадових осіб органів влади. Майно Компартії України передавалось Верховній Раді і відповідним місцевим радам народних депутатів.

У вересні 1991 р. оргкомітет, до якого ввійшли колишні члени КПУ на чолі з О. Морозом, заявив про підготовку до створення нової лівоцентристської партії 26 жовтня в Києві відбувся установчий з'їзд

Соціалістичної партії України (СПУ). Під час його роботи було заявлено, що новостворена партія має 60 тис. співчуваючих, здебільшого колишніх рядових комуністів, «яких зрадило власне високе керівництво». На з'їзд прибуло 286 делегатів майже з усіх областей (крім Запорізької та Тернопільської) і Кримської АРСР.

О. Мороз особливо підкреслював, що СПУ не є правонаступницею КПУ. Метою створення партії проголошувалася боротьба за соціальний захист трудящих СПУ мала ґрунтуватися на ідеях «очищеного марксизму — ленінізму». У боротьбі за владу передбачався лише парламентський і конституційний шлях.

Проте з початку своєї діяльності СПУ запозичила багато чого з теоретичних засад і практичного досвіду колишньої КПУ тезу про побудову незалежної України у складі Союзу Суверенних Держав, декларування боротьби проти «експлуататорів, які визискуватимуть народ і наживатимуться за його рахунок» Комуністи — ортодокси у своїх виступах вимагали розпочати суд над керівниками Верховної Ради України і накласти вето на всі рішення і закони парламенту, «що ведуть наступ на соціалізм».

Отже, в Україні розпочався процес формування партій різного політичного спектра. Більшість партій були нечисленними, слабкими організаційно і матеріально, не мали чітко визначеної соціальної бази. Для них характерною була спорідненість поглядів з найголовніших питань й теоретична слабкість програмних положень.

УКРАЇНА В СУЧАСНУ ДОБУ. ШЛЯХ УКРАЇНИ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

СУВЕРЕНІЗАЦІЯ УРСР. НАРОДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У розумінні М. Горбачова і його команди реформаторів «перебудова» була вдосконаленням існуючого суспільно-політичного ладу. Раніше реформи в економічній сфері суспільства проводилися, не торкаючись головного — диктатури партії. Проте курс на «прискорення» та економічна реформа 1987 р провалилися так само, як зазнали невдачі ленінський неп, хрущовські раднаргоспи і косигінська реформа. Засвоївши уроки цих провалів, Горбачов вирішив врешті-решт зробити наголос не на безнадійних спробах трансформувати економічну платформу політичного режиму, а безпосередньо на реформі владних структур.

У 1988 р. Генеральний секретар ЦК КПРС уперше з 1917 р. наважився торкнутися важелів влади. На його думку, треба було залишити за Комуністичною партією «керівну і спрямовуючу» роль у суспільстві, а безпосередню владу зосередити у радах різних рівнів. Незважаючи на опір консерваторів, він добився того, що ХІХ партконференція що працювала у червні—липні 1988 р. , висунула проект конституційної реформи, схваленої в жовтні того самого року Верховною Радою СРСР Реформа передбачала перетворення органів радянської влади на дійсні владні структури, що прямо не залежали від партійних комітетів та їхніх апаратів «Керівна та спрямовуюча» роль партії повинна була реалізовуватися інакше, передусім шляхом виборів партійних функціонерів до рад та їх подальшої роботи у виконавчих комітетах цих рад.

У кожній своїй ланці партапарат ставив під контроль не тільки ланку, яка стояла вище, а й волевиявлення виборців. Реформатори сподівалися у такий спосіб покінчити з відносинами особистої відданості, які існували між функціонерами різних ланок і перетворювали апаратно-керівну частину парти на замкнену бюрократичну організацію, позбавлену можливостей самовдосконалення і коренів у суспільстві Горбачовська реформа надавала свободу вибору Реформатори сподівалися, що КПРС, будучи монопольною владною структурою, витримає випробування вільними виборами, збагатиться новими керівними працівниками, висунутими самим народом, і посилить свій вплив на суспільство.

Горбачову вдалося переконати більшість функціонерів підтримати свою реформу. В основному секретарі партійних комітетів досить просто пересідали, за рекомендацією ХІХ партконференції, у відповідальне радянське крісло. Однак з активізацією політичного життя, що просувалося вперед, монопольне становище апаратників-комуністів у суспільстві підривалося, а конкуренцію інших політичних сил вони могли витримати далеко не завжди.

У кінці березня 1989 р. після чотиримісячної передвиборної кампанії відбулися вибори народних депутатів СРСР. Згідно із законом про вибори народних депутатів, прийнятим Верховною Радою СРСР після схвалення конституційної реформи ХІХ партконференцію, кількість висунутих на одне місце кандидатів не обмежувалася. На всіх попередніх виборах висувався один кандидат «від блоку комуністів та безпартійних», якого ретельно відбирали в партійних комітетах. Селекціонери в парткомах, які організували вибори, формували кандидатський склад за партійною, соціальною, національною і демографічною ознаками. Це були вибори без вибору. Тепер же, згідно із законом, остаточне слово для визначення депутатів надавалося самим виборцям.

Багатьох функціонерів, які обіймали високі посади, виборці провалили Серед них були секретар ЦК Компартії України, перші секретарі Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського і Чернігівського обкомів партії, голова Київського міськвиконкому, командує Чорноморським флотом і Південною групою військ. У виборчих округах, де на одне депутатське місце було висунуто кілька кандидатів, парт функціонери не завжди

вигравали бій із суперником, хоча останній не мав корпоративної підтримки владних структур.

У 175 територіальних і національно-територіальних округах республіки було висунуто 650 кандидатів у народні депутати, у 58 округах (одна третина) — по одному кандидату, в 108 — по два, в 6 — по три, у двох — по п'ять і в одному — семеро Народними депутатами по територіальних округах було обрано 118 чоловік, по національно-територіальних — 26. З урахуванням депутатів, які обиралися від громадських організацій, депутатський корпус від України складав 231 чоловік. Серед них налічувалося 87,8 відсотка комуністів.

Частка робітників у депутатському корпусі зменшилася з 34 до 16 відсотків, тоді як частка інтелігенції зросла з 7 до 20 відсотків. Депутатами стали деякі активісти Руху, журналісти, викладачі вищих закладів освіти, письменники.

Вибори 1989 р. створили дворівневу парламентську систему у вигляді З'їзду народних депутатів СРСР і сформованої з його складу таємним голосуванням постійно діючої Верховної Ради СРСР. У складі з'їзду (2250 депутатів) дві третини (1500 чол.) були обрані прямим голосуванням у виборчих округах, а одна третина (750 чол.) — висунута партією, профспілками та різними громадськими організаціями. Залізна дисципліна у партії та профспілках дала можливість стати депутатами з'їзду тим апаратникам, які прагнули позбутися будь-яких випадковостей під час балотування у виборчих округах. Тільки такий відступ від демократичної виборчої традиції дав змогу послідовникам Горбачова вирвати згоду в консерваторів на конституційну реформу.

Майже всі депутати від партій і профспілок, а також переважна більшість депутатів від громадських організацій були комуністами, не настроєними на реформи Багато депутатів, обраних прямим голосуванням у виборчих округах, також вважалися консерваторами. Здавалося б, парт апарат нічого не втратив і нічим не поступився. У партійних структурах, аж до політбюро ЦК КПРС, і в радянських структурах, аж до Верховної Ради СРСР, були ті самі люди. Не існувало, як правило, персональної конкуренції між партійними і радянськими владними структурами, оскільки секретарі партійних комітетів стали головами рад або їхніх виконавчих комітетів.

Не відразу консерватори зрозуміли, що конституційна реформа Горбачова приховувала в собі вибуховий заряд велетенської сили, здатний доценту зруйнувати тоталітарний лад. Партійна диктатура завжди маскувалася радами та їх виконкомами, яких парт апаратники жорстко контролювали Конституційна реформа знищила цей контроль і вперше надала радам реальну владу.

У результаті виникли дві системи влади замість однієї Конкуренція між ними маскувалася, особливо на перших порах, майже однакоvim персональним складом партійного і державного керівництва. Якраз це й не дало можливості противникам Горбачова зрозуміти, що з монополією партії на владу покінчено.

М. Горбачов намагався спочатку вдосконалити роботу парт апарату традиційними засобами персональних переміщень За п'ять років, з 1985 по 1989, він включив до політбюро ЦК КПРС 12 нових діячів, тобто повністю оновив склад цього органу. За цей же час склад Центрального комітету КПРС поновився на 85 відсотків. Для порівняння зазначимо, що під час сталінських чисток 1934—1939 рр. склад ЦК поновився на 77 відсотків. Однак кадрове переміщення у таких масштабах не дало результату. Парт апарат

не піддався реформам. І тоді Горбачов став просуватися у реформах бонапартистським шляхом, балансуючи між двома системами влади.

Однак двовладдя об'єктивно призводило до загального послаблення центральної влади. Політичні процеси на периферії внаслідок цього почали набувати самостійного характеру, особливо в союзних республіках. Реформатори в центрі не могли передбачити, що послаблення тоталітарного режиму обов'язково викличе в них піднесення національно-визвольного руху. Надто вже міцно в їхню свідомість в'їлися стереотипи «дружби народів», яка нібито цементувала єдність багатонаціонального Радянського Союзу. Насправді СРСР існував завдяки тому, що в кожній союзній республіці всі важелі влади тримала в руках єдина організована політична структура — Комуністична партія. Ситуація в Україні, а також в республіках Балтії і Закавказзя, де особливо стрімко розвивався національно-визвольний рух, після виборів народних депутатів СРСР у 1989 р. зазнала швидкої й невідвратної радикалізації. Користуючись послабленням центральної влади, національно-демократичні сили розгорнули кампанію проти відступів від демократичної виборчої процедури, на які погодилися реформатори з оточення Горбачова, щоб проштовхнути конституційну реформу. Основний акцент кампанії спрямовувався проти закону, що допускав обрання однієї третини депутатів поза виборчими округами. В Україні цю кампанію очолили Рух та демократично настроєні народні депутати СРСР від республіки, об'єднані в Республіканський депутатський клуб. Восени 1989 р. були внесені важливі поправки до закону про вибори у Верховну Раду УРСР і до місцевих рад. Зокрема, закон обходив утворення за загальносоюзним прикладом монстра представницької влади у вигляді з'їзду народних депутатів. Передбачалися прямі й рівні вибори до Верховної Ради УРСР з висуванням будь-якої кількості кандидатів у депутати на одне місце, з повною свободою обговорення виборчих програм, які пропонувалися кандидатами, з можливістю реального контролю з боку громадськості за підрахунком голосів.

У листопаді 1989 р. для проведення виборчої кампанії сформувався Демократичний блок. До його складу увійшли 43 громадські організації та групи (осередки Народного Руху, «Меморіал», Українська Гельсінкська спілка, «зелені» та ін.) У виборчому маніфесті були проголошені такі гасла, як досягнення реального політичного та економічного суверенітету України, створення багато партійної системи у республіці, рівноправність усіх форм власності, розробка нової конституції, забезпечення відродження українського народу і національних меншин, реальна свобода віросповідання.

4 березня 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад народних депутатів. Вони відзначалися активністю на виборчі дільниці з'явилося 85 відсотків тих, хто був занесений до виборчих списків. Бюлетені містили тільки одну кандидатуру лише у чотирьох округах з 450.

Вибори засвідчили, що компартійно-радянський апарат весь час надійно контролював суспільство. Демократичний блок зазнав поразки. Комуністична номенклатура перемогла в усіх областях, за винятком західних — Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської. Тут за кандидатів Демократичного блоку віддали свої голоси 85 відсотків виборців. Комуністичні депутати опинилися в опозиції. Уперше виник такий дивний феномен, як антикомуністична радянська влада.

Однак виборці майже всюди забалотували багатьох представників консервативної частини апарату. З'явилося чимало нових політичних діячів, у тому числі з комуністів, настроєних на реформи. В українському парламенті дві третини з 450 депутатських місць здобули

представники партійного і державного апарату, керівники промислових підприємств, голови колгоспів, тобто люди, які мали реальну владу в своїх виборчих округах.

15 травня 1990 р. Верховна Рада УРСР нового складу вперше почала працювати як постійний парламент. Перша сесія тривала понад два місяці, а не два-три дні, як раніше, коли Верховна Рада була декоративним псевдопарламентом, який штампував підготовлені апаратом тексти законів. У ході роботи сформувалися два блоки депутатів — парламентська більшість й опозиція. Сесія Верховної Ради трансливалася по радіо і телебаченню, і полеміка між депутатами здійснювала безпосередній вплив на суспільство. У свою чергу, процеси, що відбувалися у суспільстві, негайно переносилися в стіни Верховної Ради.

Робота Верховної Ради розпочалася в умовах гострого протистояння політичних сил. Організаційну підготовку першої сесії провадив апарат колишнього складу Верховної Ради, внаслідок чого більшість пропозицій про персональний склад таких керівних органів, як робоча президія і мандатна комісія, були спрямовані на забезпечення партапаратному блоку панівного становища. Значно посилювалися позиції більшості після обрання на посаду Голови Верховної Ради першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка. Посади перших заступників голови обійняли І. Плющ і В. Гриньов.

Представники Демократичного блоку пропонували на посаду заступника голови Верховної Ради І. Юхновського, вважаючи, що опозиційна меншість у парламенті має бути представлена в його керівних органах. Однак компартійно-радянська більшість депутатів не була налаштована на співпрацю з меншістю.

На третій день після виборів керівних органів Верховної Ради опозиційно настроєні депутати заявили про організацію свого блоку під назвою Народна рада. Цей блок виступив із заявою, в якій опротестовувалось обрання головою парламенту першого секретаря ЦК КПУ У заяві наголошувалося на тому, що В. Івашко є «в першу чергу виразником вузькопартійних інтересів КППС, а не прагнень українського народу до демократії і незалежності». Найближчі події підтвердили справедливість цієї оцінки.

До складу Народної ради увійшли 125 депутатів, які представляли регіональні депутатські групи 21 області і Києва. При цьому найбільше депутатів було від західних областей (24 — від Львівської, 11 — від Івано-Франківської, 8 — від Тернопільської). На автономних засадах до Народної ради увійшла група комуністів — Демократична платформа в КПУ. Головою Народної ради обрали І. Юхновського, заступниками — Л. Лук'яненко, Д. Павличка, О. Ємця, В. Філенка.

Вибори в березні 1990 р. засвідчили втрату Компартією України монополії на владу. Внаслідок конституційної реформи М. Горбачова змінився і сам характер здійснюваної влади. Регіональна влада, як і раніше, зосереджувалася в руках В. Івашка. Проте його панівне становище в системі влади забезпечувалося тим, що він обійняв посаду Голови Верховної Ради.

Головний законодавчий орган після трансформації компартійно-радянської системи, спричиненої конституційною реформою, став центром влади. Влада, як і раніше, залишалася функціонально неподільною, незважаючи на наявність окремо існуючих виконавських і судових органів (вони існували і в класичній моделі радянської влади 1917—1989 рр.). Внаслідок цього український парламент зразка 1990 р. мало нагадував парламент демократичних країн. Проте він уже не був схожий і на Верховну Раду попереднього складу.

Очолювана О. Морозом компартійно-радянська номенклатура чисельно переважала, але не панувала. Делегати від НРУ і члени КПРС, обрані за списками Демократичного блоку, вмільо використовували методи парламентської боротьби, щоб пропагувати свої цілі і нав'язувати їх політичному супротивникові. Перипетії парламентської боротьби висвітлювалися засобами масової інформації, причому дуже оперативно. Дебати у парламенті транслювалися у прямому ефірі. Всі громадяни мали змогу об'єктивно оцінювати ситуацію, що склалася в країні.

Номенклатура трималася у Верховній Раді згуртовано, на відміну від демократичної опозиції. Проте вона не мала стратегічної лінії і пристосовувалася до швидкоплинних змін у суспільстві, аби зберегти владу О. Мороз всіляко уникав прямої конфронтації з опозицією, яку очолював І. Юхновський. За згодою більшості лідери опозиції взяли під свій контроль сім парламентських комісій — прав людини, культури і духовного відродження, зовнішніх справ, чорнобильську, науки та освіти, економічної реформи (всього було створено 23 комісії).

Диктат КПРС над суспільством залишався ззовні непорушним, хоча тепер спирався не стільки на силу, скільки на звичку Компартійні функціонери звикли керувати, а радянські чиновники — бути керованими. Проте реально компартійний диктат мав за основу ту владу, яку секретарі парткомів набули після обрання на керівні посади у Верховній Раді і місцевих радах народних депутатів. Цієї зміни акцентів своєчасно не осмислили навіть деякі керівники КПУ. Комуністична ідеологія здійснювала все менший вплив на суспільство. Межі гласності розширилися, люди стали захлинатися від сенсаційної інформації про злочини сталінської, а потім і ленінської доби, про реальне становище в СРСР у галузі матеріального добробуту, охорони здоров'я, культури, екології, про систему привілеїв для партапарату та низьку ефективність його роботи тощо.

Хоча не відразу і не без боротьби, але М. Горбачов змушений був відмовитися на черговому з'їзді народних депутатів від зафіксованого в шостій статті Конституції СРСР положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС у державі Впродовж 1990 р. 251 тис. чол. залишили лави Компартії України (у попередньому році таких було лише 1862 чол.).

Посада голови парламенту виявилася для В. Івашка фізично не сумісною з посадою керівника ЦК КПУ «У ЦК я, — розповідав він пізніше, — як правило, приходив з розпухлою головою лише о годині шостій вечора після найважливіших дебатів у парламенті. Довго так продовжуватися не могло, і я прийняв рішення звернутися до з'їзду комуністів з проханням звільнити мене від посади першого секретаря». У червні 1990 р. XXVIII з'їзд Компартії України задовольнив прохання В. Івашка. Першим секретарем ЦК було обрано С. Гуценка.

Найбільш далекоглядні представники компартійно-радянської номенклатури почали розуміти, що треба шукати іншу, ніж КПРС, опору для особистої політичної кар'єри Л. Кравчук, який знайшов таку опору і досяг завдяки цьому вищої влади в Україні, в 1993 р. відверто визнавав «Коли відбулися перші вільні вибори в республіці і партфункціонери зазнали на них поразки, я зрозумів, що система похитнулася».

Насправді вибори 1989—1990 рр. не призвели до поразки партфункціонерів як корпорації. Провалилися на вільних виборах тільки окремі компартійно-радянські чиновники вищого рангу. Проте Л. Кравчук мав підстави для такої заяви, оскільки він сам і багато його товаришів по партії розуміли, що існуюча система вже не могла здійснювати контроль над суспільством.

Відвертаючись від Москви, українська політична еліта поверталася до власного суспільства. Вона навіть була готова перехопити у Народного руху України гасло державного суверенітету.

Для компартійно-радянського центру національне питання було розв'язане повністю і остаточно з моменту утворення СРСР. Радянська багатонаціональна держава пропагувалася як взірець співіснування народів. Тільки у вересні 1989 р. вперше за багато десятиліть зібрався пленум ЦК КПРС, присвячений національному питанню. Пленум прийняв платформу ЦК «Національна політика в сучасних умовах» Головним завданням партії у сфері національної політики проголошувалося зміцнення СРСР як оновленої федеративної держави.

М. Горбачов та його оточення довели конституційною реформою, що готові йти на далекосяжні поступки, аби зберегти політичну владу за партією. Проте в галузі міжнаціональних відносин вони не були готові до поступок. Ідеал національно-державного устрою втілювався для Горбачова в афоризмі «Сильний центр — сильні республіки». Не було й мови про перетворення СРСР на справжню федерацію, тобто на державу, де регіони мають чітко окреслені конституційні повноваження, не підвладні втручанню центру. Усі радянські конституції, у тому числі діючий Основний Закон 1977 р., демагогічно стверджували, що СРСР є федерацією. Проте вони не залишали суб'єктам федерації реальних прав, здійснюваних суверенно, тобто без звертання за дозволом до центральних відомств у Москві.

Вперте небажання центру поступитися часткою влади викликало протест навіть у периферійних ланках компартійно-радянського керівництва. Дбайливо випестувана московським центром, периферійна номенклатура самим своїм єством відчувала принизливість становища, коли її «наділяли» владою у політбюро ЦК КПРС. Прагнення регіональних політичних еліт до суверенітету особливо проявлялося у республіках Балтії, Закавказзя і в Україні, де каталізатором катастрофічних для наддержави відцентрових тенденцій став національно-визвольний рух.

У березні 1990 р. запровадженням «під себе» посади Президента СРСР М. Горбачов послабив небезпечне хитання політичної влади між двома центрами — партійним і радянським. Однак вибори до Верховних Рад союзних республік та місцевих рад породили одразу 15 нових центрів радянської влади, один з них — безпосередньо в Москві. На чолі Верховної Ради СРСР став безкомпромісний суперник М. Горбачова — Б. Єльцин.

Розстановка політичних сил, яка склалася після виборів 1990 р., по-новому поставила питання про суверенітет союзних республік, демагогічно проголошуваний радянськими конституціями в усі часи, починаючи з 1922 р.

Декларацію про суверенітет вперше прийняла Верховна Рада Естонської РСР ще у листопаді 1988 р. У ній зазначалося, що влада на території Естонії належить парламентові республіки, а всі зміни й доповнення Конституції СРСР набувають чинності на її території тільки після схвалення парламентом. Аналогічні рішення були прийняті Верховними Радами Латвії і Литви. Центральні комітети компартій республік Балтії виявилися солідарними з рішенням своїх парламентів. Натомість Верховна Рада УРСР виступила із засудженням рішень Прибалтійських республік, вважаючи, що це завдає шкоди інтересам СРСР як соціалістичної федерації, не сприяє зміцненню єдності та згуртованості радянських народів. Відповідним чином реагували парламенти інших союзних республік, не кажучи вже про центральні органи влади.

Відразу після виборів у березні 1990 р. новообрана Верховна Рада Литовської РСР прийняла акт «Про відновлення незалежності Литовської держави». Позачерговий з'їзд народних депутатів СРСР, що тоді відбувався, прийняв постанову, яка визнавала це рішення не чинним. Однак 12 червня 1990 р. Декларацію про державний суверенітет з ініціативи Б. Єльцина прийняла Верховна Рада Російської Федерації.

Приклад Росії надихнув українських парламентарів 28 червня 1990 р. Верховна Рада УРСР почала розгляд питання про державний суверенітет України. Через кілька днів у Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС Група з 63 народних депутатів, які були делегатами з'їзду, виїхала до столиці СРСР. 5 липня від імені парламентської опозиції В. Чорновіл запропонував негайно відкликати їх для участі у розгляді найбільш доленосного для України питання. Пропозиція була настільки природною, що її змушена була схвалити більшість членів парламенту. Вперше опозиція і більшість голосували солідарно.

Підкоряючись цьому рішенням, основна частина делегатів з'їзду КПРС повернулася до Києва. Однак Голова Верховної Ради В. Івашко оголосив 11 липня сенсаційну заяву, в якій повідомляв про своє бажання піти у відставку. Цього ж дня він балотувався на посаду заступника Генерального секретаря ЦК КПРС. Ця посада в Москві видалася йому вагомішою, ніж посада лідера українського парламенту.

Політичне капітулянтство В. Івашка деморалізувало комуністичну більшість у Верховній Раді України і полегшило опозиції прийняття радикального за змістом документа, який утверджував суверенітет республіки.

Враховуючи історичне значення документа, депутати багатократно зважували кожне формулювання, кожне слово Декларації про державний суверенітет. За їхніми дебатами по телебаченню стежила вся республіка. Остаточний текст приймався 16 липня поіменним голосуванням і здобув схвалення майже всіх членів Верховної Ради, які брали участь в обговоренні. Проти висловилося чотири депутати, один утримався.

Державний суверенітет України визначався в Декларації як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Від імені народу України могла виступати лише Верховна Рада. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою.

У частині документа, де характеризувалася економічна самостійність України, підкреслювався намір створити власні банки, включаючи зовнішньоекономічний, а також цінову, фінансову, митну й податкову системи Україна повинна була самостійно формувати державний бюджет, а за необхідності — впровадити власну грошову одиницю.

Проголошувався намір держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Усім національностям, які мешкали на території республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

У Декларації вказувалося, що Україна має право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки, самостійно визначає порядок проходження військової служби громадянами республіки. Проголошувався намір України стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів не приймати, не виробляти і не набувати ядерну зброю.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет Верховна Рада України розглянула заяву свого голови і задовольнила прохання про відставку. Постало питання про вибори нового лідера парламенту Політична і морально-психологічна ситуація, в яку потрапила Компартія України внаслідок вчинку В. Івашка, не дала змоги першому секретареві ЦК С. Гуренку взяти участь у балотуванні. За цих умов більшість депутатів, яка представляла інтереси номенклатури, віддала перевагу публічному політику Л. Кравчуку, посадовий статус якого в червні 1990 р. підвищився XXVIII з'їзд республіканської партійної організації обрав його другим секретарем ЦК Компартії України.

Серед 27 претендентів на посаду Голови Верховної Ради України реальні шанси мав тільки Л. Кравчук. Він і був обраний 18 липня 1990 р. голосами 239 депутатів. Після цього компартійно-радянську більшість українського парламенту стали називати «групою 239». Офіційна назва цієї більшості («За суверенну Радянську Україну») зовсім зникла з пам'яті публіцистів.

Парламентська більшість не мала бажання негайно реалізувати революційні положення Декларації про державний суверенітет. Тільки під тиском громадськості Верховна Рада йшла на часткові поступки у напрямі реальної суверенізації республіки. Зокрема, 30 липня 1990 р. вона прийняла рішення повернути в Україну для продовження служби всіх солдатів Радянської армії, призваних з її території.

Із санкції Верховної Ради почали закладатися зв'язки з іншими республіками, які протиставили себе союзному центру. У листопаді 1990 р. в Києві був підписаний документ про співробітництво між Україною та Росією. До кінця року двосторонні угоди були укладені з республіками Балтії, Білорусією, Узбекистаном і Казахстаном.

Політично найактивнішою частиною суспільства була молодь. На початку жовтня 1990 р. у Києві розпочалося голодування студентів, які висунули політичні вимоги до верховного законодавчого органу України Верховна Рада, що зібралася на свою другу сесію, змушена була розглянути студентські вимоги і прийняла конкретні рішення. Це дало можливість припинити голодування студентів. У вимогах йшлося про проведення нових виборів до Верховної Ради, про військову службу громадян України виключно у республіці, про націоналізацію майна КПРС і ВЛКСМ на території республіки, про ставлення до союзного договору, про відставку Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола. Однак реального результату, як виявилось, студенти досягли тільки в одному пункті своїх вимог — кадровому. Згодом головою уряду було затверджено В. Фокіна

Започаткований у 1985 р. політичний курс розхитав підвалини тоталітарного ладу, який уже давно перебував у стадії занепаду. Результатом перебудови було те, що суспільство усвідомило неможливість дальшого життя в умовах тоталітаризму. Воно стало іншим.

Консервативні сили відчайдушно опиралися процесові демократизації, але не могли запропонувати позитивної програми, здатної забезпечити нормальну життєдіяльність держави. Не мали змоги вони й зупинити зростаючу хвилю національно-визвольного руху, спрямованого проти диктату всесильних союзних відомств. Ця боротьба не була протистоянням пануючих і пригноблених націй. Навпаки, провідну роль у ній відіграла якраз Росія, де стрімко зростав політичний вплив нового лідера — Б. Єльцина. Суть боротьби полягала у відмові республік, що оголошували свій суверенітет, підпорядковуватися союзному диктату. І навпаки, центр, який уособлював передусім Президент СРСР М. Горбачов, прагнув зберегти якомога більше влади над республіками, щоб «не розвалити державу».

Події осені 1990 р прискорили поляризацію сил у парламенті, дали новий імпульс діяльності Верховної Ради 24 жовтня 1990 р був прийнятий Закон «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР». Ним скасовувалася ст. 6 про керівну роль Комуністичної партії, закріплювалися основи діяльності різних політичних партій в Україні. Заборонялося створення таких угруповань, що ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу, порушення територіальної цілісності держави, розпалювання релігійної і національної ворожнечі (ст. 7). Велике значення мала зміна ст. 71, що проголосила верховенство законів республіки на території України, а також ст. 120, згідно з якою вимагалася обов'язкове виконання постанов і розпоряджень Ради Міністрів УРСР на території України. Зміцненню впливу республіканської влади повинні були сприяти зміни в ст. 149, за якими найвищий судовий контроль міг здійснюватися лише Верховним судом Української РСР.

Зрушення у законодавчій роботі Верховної Ради супроводжувалися запеклою політичною боротьбою між більшістю та опозицією. Великий негативний резонанс серед громадськості викликав арешт народного депутата С. Хмари (листопад 1990 р.). Намагання опозиції домогтися його звільнення привели до обмеження її впливу на діяльність парламенту шляхом змін у регламенті (тепер могли прийматися закони, якщо у залі були присутні менше двох третин депутатів парламенту).

Наступним кроком щодо зміцнення структур державної влади на місцях було прийняття Закону. «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування». Сільські, селищні, районні, міські й обласні ради здобули самостійність і незалежність у межах своїх повноважень при вирішенні питань місцевого значення. Протистояння між більшістю депутатів, що належала до Компартії України, і організованою в Народну раду демократичною меншістю заблокувало прийняття прогресивних законодавчих актів і навіть постанов про символіку відроджуваної держави. У тих випадках, коли нове законодавство все-таки ставало чинним, його саботували контрольовані КПУ виконавські структури влади. Спільну мову народні обранці школи знаходили тільки в питаннях, пов'язаних з державним статусом республіки.

Коли ж треба було переходити від декларативних заяв до діла, Компартія України як складова і невід'ємна частина КППС ставала дисциплінованим провідником волі союзних структур влади. Питання про її організаційне відокремлення від КППС, яке дедалі частіше ставили рядові члени цієї партії, апарат вважав єретичним. Однак таким воно не здавалося народним масам, які бажали наповнити Декларацію про суверенітет реальним змістом. Тому Компартія України швидко втрачала підтримку людей. Співвідношення сил у парламенті переставало відбивати співвідношення політичних сил у суспільстві.

Упродовж 1990 р. і першої половини 1991 р. вагоме місце в діяльності Верховної Ради займало обговорення проекту нового союзного договору. Наприкінці грудня 1990 р. дебати висвітлили досить широку розбіжність позицій депутатів з цього приводу від повної його підтримки до рішучого спростовування самої ідеї входження України в будь-які політичні союзи. Загострювало ситуацію навколо проекту зверхнє ставлення керівників центру, депутатів Верховної Ради СРСР до намагання союзних республік активно впливати на хід політичного і економічного розвитку. Ці кроки здобули у великодержавників іронічну назву «параду суверенітетів» Таке відношення центру до суверенітету республік відбилося у проекті нового союзного договору (листопад 1990 р.)

Цей документ проголошував кожна республіку суверенною державою, що має всю повноту влади на своїй території, проте одночасно визначав повновладдя центру щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності Союзу РСР. З Декларацією про

державний суверенітет України вступали у суперечність майже всі пункти проекту договору, що визначали повноваження Союзу (підписання міжнародних договорів, розробка і здійснення зовнішньої політики, представництво в міжнародних організаціях, здійснення єдиної фінансової, кредитної і грошової політики тощо). Проект перекреслював зміст суверенітету республік, оскільки проголошував зверхність законів Союзу над республіканськими.

На перевагах входження України до нового Союзу і неможливості самостійного розвитку наголошували у своїх виступах депутати Л. Табурянський, С. Дорогунцов, С. Остроущенко та ін. Позицію категоричного заперечення ідеї нового Союзу відстоювали Л. Лук'яненко, М. Горинь, О. Шевченко, В. Івасюк.

Члени постійної комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин проголосували в цілому за проект, хоча визнали, що він не може бути прийнятий, оскільки суперечить уже схваленим законам. У виступах В. Гриньова, І. Юхновського та інших містилися пропозиції належним чином вивчити проект союзного договору в комісіях Верховної Ради, розглянути альтернативні варіанти. На користь такої позиції висловився і голова Верховної Ради Л. Кравчук. Він наголошував, що Україна має намір брати участь у переговорах з підготовки проекту лише на основі Декларації про державний суверенітет України.

На початку 1991 р. центр перейшов до силових методів придушення національно-визвольного руху в республіках Балтії. Відгукуючись на січневі події у Литві, Президія Верховної Ради УРСР оприлюднила заяву, в якій наполягала на необхідності забезпечення конституційного порядку, поваги до закону, підкреслила свою підтримку законно обраним органам державної влади в Литві і засудила насильницькі дії проти національної державності з боку політичних партій, громадських та інших угруповань. У заяві зазначалося «Протиріччя, які виникають в процесі формування нової співдружності народів СРСР, повинні вирішуватися виключно мирними засобами, політичними методами».

З огляду на загострення політичної ситуації в СРСР і можливість реальної загрози суверенітету України, президія Верховної Ради постановила до 1 березня 1991 р. винести на сесію питання про обрання голови та складу парламентської комісії з питань зовнішньої і внутрішньої безпеки.

Послідовність у своїх діях стосовно поваги до волевиявлення народу Верховна Рада продемонструвала під час обговорення результатів референдуму в Криму (який, до речі, був проведений за відсутності союзного і республіканського закону про референдум). Враховуючи те, що жителі Криму майже одностайно висловились за відновлення Кримської АРСР (категорично проти були кримські татари, які відстоювали національну автономію), результати референдуму парламент затвердив.

У Верховній Раді СРСР створилася впливова депутатська група «Союз». Об'єднуючи навколо себе інші консервативні сили, зокрема випестувану КППС Селянську спілку, «союзники» завзято боролися за збереження унітарної суті Радянського Союзу і погоджувалися тільки на «оновлення» або «вдосконалення» зовнішніх форм державності. Під тиском консерваторів М. Горбачов виніс на всенародний референдум питання про майбутню долю країни у такому формулюванні: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?».

Навмисно ускладнена формула, а також зловживання виразами, що не мали юридичного змісту («оновлена федерація», «повною мірою»), були потрібні партапарату, аби заручитися підтримкою народу, але залишити собі свободу дій. Відбувалася відверта політична спекуляція на цілком природному бажанні абсолютної більшості населення стабільності. Передбачаючи позитивні результати референдуму, консерватори намагалися використати їх для косметичного реформування сталінських імперських структур і стати на перепоні дійсному суверенітету республік.

У цій ситуації голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук запропонував одночасно із загальнодержавним референдумом провести в Україні опитування населення щодо суті майбутнього єдиного державного утворення. Незважаючи на негативну реакцію першого секретаря ЦК Компартії України С. Гуренка, Верховна Рада УРСР затвердила постанову про республіканське опитування. Додаткове питання мало таку форму: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?».

17 березня 1991 р. народ відповів на обидва запитання. У голосуванні з першого питання взяли участь 31 514 тис. чоловік, або 83,5 відсотка від чисельності тих, хто отримав бюлетені. На питання союзного бюлетеня відповіли «так» 22 111 тис. чол., або 70,2 відсотка, і «ні» — 8820 тис. чол., або 28 відсотків. Певна кількість бюлетенів була визнана дільничними комісіями недійсними.

В опитуванні з другого питання взяли участь 31 465 тис. чол., або 83,5 відсотка від чисельності громадян, які отримали бюлетені. На питання республіканського бюлетеня відповіли «так» 25 225 тис. чол., або 80,2 відсотка, і «ні» — 5656 тис. чол., або 18 відсотків. Не вступаючи з прямою конфронтацією з Президентом і Верховною Радою СРСР, парламентарі України заручилися підтримкою народу для прийнятої ними Декларації про державний суверенітет.

Події перших місяців 1991 р. суттєво вплинули на співвідношення сил у Верховній Раді України. Компартиїно-радянська більшість розкололася у питаннях про оцінку подій у Вільнюсі або щодо проведення республіканського опитування. Від більшості відокремилася частина депутатів на чолі з Л. Кравчуком. Внаслідок своєї позиції щодо послідовного курсу на досягнення реального суверенітету України вони здобули назву «суверен — комуністів».

Цим була досягнута певна погодженість дій між поміркованим крилом парламентарів — комуністів і Народною радою. За таких умов депутати прийняли життєво необхідну «Концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» і відповідні закони (лютий 1991 р.). Принципове значення мала заява Верховної Ради УРСР «Про загострення соціально-економічної ситуації в Україні» (травень 1991 р.). У ній передбачалося інтенсифікувати роботу в напрямі забезпечення суверенітету і проведення незалежної економічної політики (ввести індексацію доходів населення, розпочати переведення під юрисдикцію України союзної власності, що розташована на території республіки, поступово впровадити паралельну грошову одиницю).

Активізувалася робота щодо підготовки проекту нової Конституції України, яка мала закріпити юридично положення Декларації про державний суверенітет.

Робота над проектом розпочалася зі створення Верховною Радою Конституційної комісії і спеціальної робочої групи народних депутатів. До розробки цього документа були

залучені провідні науковці республіки. З ініціативи Президії Верховної Ради, Ради Міністрів і АН УРСР була проведена республіканська науково-практична конференція «Концепція і принципи нової Конституції Української РСР». В її роботі взяли участь близько 500 вчених, народні депутати, працівники держапарату. На конференції ґрунтовному аналізу було піддано шість основних концепцій, підготовлених робочою групою Конституційної комісії, ЦК КПУ, Інститутом держави і права АН УРСР тощо.

На конференції підкреслювалось, що науковість розробки концепції нової Конституції повинна забезпечуватися ретельною проробкою її вихідних позицій, а саме примат інтересів особи, суверенність республіки, верховенство права України, її Конституції і конституційних законів, реальне народовладдя, економічний, політичний, ідеологічний плюралізм, послідовне втілення в життя принципу поділу влади.

Саме з таких позицій у травні 1991 р. на третій сесії парламенту виступив Л. Кравчук. Згідно з проектом центром соціальної дійсності мала бути людина, її права і свободи, матеріальні й духовні блага Гарантом цього повинно було стати народовладдя у формі представницької демократії. Було наголошено на необхідності закріплення ідеї народного суверенітету, суть якого полягала в тому, що єдиним джерелом державної влади є народ. Особливо зазначалося, що вперше в Конституції буде зафіксований принцип розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Окремі ідеї концепції нової Конституції України знайшли часткове втілення в ухвалених Верховною Радою 5 липня 1991 р. Законах «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР».

Ними передбачалось створення владних структур у формі змішаної парламентсько-президентської республіки з досить сильною законодавчою і виконавчою владами. Нові статті діючої Конституції надавали значні повноваження президентові республіки. Він мав виступати гарантом забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, очолювати систему органів державного управління, вживати необхідних заходів щодо забезпечення обороноздатності, державної та громадської безпеки, представляти Україну в міждержавних і міжнародних відносинах. За Президентом закріплювалося право представляти Верховній Раді кандидатури для призначення на всі провідні посади в галузі державного управління. Укази Президента, видані в межах його повноважень, ставали обов'язковими для виконання.

Плідна робота третьої сесії Верховної Ради щодо розбудови Української держави збіглася з підготовкою у Москві проекту союзного договору, що отримав назву «новоогарьовського». Він не був ухвалений парламентом України. Більшість депутатів, які брали участь в його обговоренні, підкреслювали, що зміст проекту союзного договору у принципових положеннях розходиться з Декларацією про державний суверенітет, концепцією нової Конституції, Законом про економічну самостійність України. Проект зазнав критики саме з питань розподілу сфер відання республіки і центру, проблем власності, союзних податків, принципів організації і діяльності союзних органів. Тому спеціальною постановою Верховної Ради було прийнято рішення повернутись до розгляду проекту. Договору після його докладного аналізу до 1 вересня 1991 р. Кабінет Міністрів УРСР і Академія наук

УРСР повинні були підготувати економічні підрахунки і правові висновки щодо входження України до Союзу Суверенних Держав.

У ніч на 19 серпня 1991 р. найближчі співпрацівники Президента СРСР, які обіймали ключові посади у керівництві союзними структурами, ізолювали М. Горбачова на його кримській дачі і зробили спробу взяти всю повноту влади в свої руки. Вони не мали позитивної програми і прагнули одного зупинити процес демократизації в усіх ланках суспільного життя, повернутися до становища, що існувало напередодні 1985 р.

Проте наступ неосталіністів наштовхнувся на опір народу, який підтримував Б. Єльцина. Він тимчасово взяв на себе функції Президента СРСР. Одночасно виявилось небажання армії, а також військ КДБ і МВС брати участь у розв'язуванні путчистами громадянській війні. На третій день організатори перевороту визнали свою поразку. Головні події в Україні відбувалися у столиці. Вранці 19 серпня командуючий Сухопутними військами СРСР генерал В. Варенников у супроводі С. Гуренка і місцевих генералів прибув до Голови Верховної Ради УРСР і попередив його, що спроби невиконання наказів путчистського органу влади — ДКНС (Державного комітету з надзвичайного стану) призведуть до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану. Поставлений перед загрозою введення в Україну танкових армій і не контролюючи розміщені в республіці величезні збройні сили, Л. Кравчук зайняв обережну позицію. Кількогодиннє засідання Президії Верховної Ради закінчилося безрезультатно. Члени Народної ради наполягали на заяві про невизнання ДКНС, члени президії від Компартії України відмежовувалися від нього. В результаті українське керівництво не висловило навіть моральної підтримки Президенту Росії, який мужньо протистояв путчу.

У ті дні, коли ситуація залишалась невизначеною, об'єднані демократичні сили Харкова, трудові колективи ряду шахт Донбасу оголосили стан готовності до страйку. Обласні ради народних депутатів Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей прийняли рішення про нечинність указів ДКНС на їх території.

До незалежних газет надходила інформація про дислокацію військ навколо столиці України. Під Київ були перекинуті Кіровабадська і Кременчуцька десантно-штурмові бригади (загальною чисельністю до 1200 чол.), на одеському напрямі розмістили піхотний полк 72-ї дивізії (чисельністю до 1500 чол.). У стані підвищеної бойової готовності знаходилась Деснянська танкова дивізія (10 тис. чол.) У межах Києва перебували війська чисельністю від 2 до 3 тис. чол. Над будинком Верховної Ради з'явилися штурмові вертольоти заколотників.

20 серпня у Києві відбулася нарада представників Народної ради та демократичних організацій України. У відозві, яку підписали представники 9 партій і 10 громадських організацій, вимагалось від Президії Верховної Ради України визнати утворення ДКНС антиконституційною акцією, не пізніше 22 серпня зібрати надзвичайну сесію Верховної Ради і вжити рішучих заходів щодо захисту державного суверенітету України.

Увечері 20 серпня після дводобового засідання була прийнята заява Президії Верховної Ради України, в якій дія постанов ДКНС на території України не визнавалася. Контрольовані Компартією України об'єднані (Дніпропетровський, Житомирський, Одеський, Миколаївський та ін.) і Кримська АРСР визнали ДКНС, причому не під тиском, оскільки надзвичайного стану в Україні не було запроваджено, а за ідейними переконаннями.

23 серпня, тобто вже після провалу путчу, політбюро ЦК Компартії України опублікувало документ, в якому зробило марну спробу «відмитися». У ньому засуджувалася «авантюрна спроба антидержавного перевороту», критикувався ЦК КПРС, який «своєчасно не дав оцінки цим подіям, не інформував про їх суть партійні комітети на

місцях». Вранці цього самого дня в опечатаному приміщенні Львівського обкому КПУ було вилучено документи протилежного змісту. Вони незаперечно свідчили про те, що дійсним натхненником і організатором путчу був партапарат. Зокрема, у шифрограмі ЦК Компартії України, яка була надіслана обкомам 19 серпня, зазначалося «Заходи, що вживаються керівництвом країни по стабілізації становища і виходу з кризи, відповідають настроям переважної більшості трудящих і співзвучні з принциповою позицією Компартії України».

24 серпня відбулася позачергова сесія парламенту республіки. З доповіддю про політичну ситуацію виступив Л. Кравчук, із співповідями — народні депутати О. Мороз і І. Юхновський. Того ж дня населення України дізналося про дії найвищих посадових осіб республіки, парламентарів Верховної Ради, представників більшості і опозиції, Кабінету Міністрів, ЦК КПУ.

Аналіз подій в Україні свідчив про необхідність вжиття рішучих заходів щодо захисту її суверенітету. Л. Кравчук запропонував найближчим часом визначити і створити всі структури суверенітету та механізм з його практичної реалізації. Драматичні події показали повну незахищеність республіки як від зовнішніх, так і внутрішніх зазіхань. Тому Голова Верховної Ради запропонував створити Раду оборони України, Національну гвардію, прийняти закони про статус військ, розміщених на її території, вирішити питання про департизацію правоохоронних органів республіки. На розгляд сесії були запропоновані заходи щодо забезпечення економічного суверенітету України.

Від Народної ради І. Юхновський запропонував проголосити акт, в якому мали бути зафіксовані незалежний статус України, абсолютний пріоритет її Конституції, законів та урядових постанов. Проголошення цього акта пропонувалося підтвердити наступним проведенням референдуму в республіці. Народна рада виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії в Україні.

Ввечері 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради проголосила Акт незалежності України.

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р. ,

продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави — України.

Територія України є неподільною г недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».

Одночасно з виборами Президента України, призначеними на 1 грудня, мав відбутися референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності.

Ініціатива України, здійснена під безпосереднім впливом путчу, який загрожував поверненням до тоталітаризму, втратою національного суверенітету і масовими репресіями, створила принципово нову ситуацію у питанні про союзний договір. Стало зрозумілим, що «новоогарьовський процес» не пішов, компромісний проект договору безнадійно застарів і Радянський Союз як федерація існувати нездатний.

Верховна Рада України прийняла також постанову про політичну обстановку і нагальні дії щодо створення умов для попередження нових спроб військового перевороту. Визнавалося необхідним створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

Президія Верховної Ради 26 серпня прийняла указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень партійних комітетів з тим, щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення 30 серпня, коли створена Президією Верховної Ради спеціальна комісія довела участь партапарату в підготовці і здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав указ про заборону діяльності Комуністичної партії на території України. Цим закінчилася насичена історичними подіями остання серпнева декада 1991 р.

Заборона Компартії України, як і заява компартійної групи депутатів Верховної Ради України про саморозпуск, зовсім не означала, що діяльність комуністів у політичному житті припиняється. Вони залишалися на своїх посадах, хоча діяли без централізованого керівництва, відповідно до того, як хто розумів ситуацію 26 жовтня 1991 р. деякі колишні партапаратники і рядові члени Компартії України провели у Києві установчий з'їзд нової партії, яку назвали Соціалістичною партією України (СПУ).

1 грудня 1991 р. назавжди вкарбоване у багатостраждальну історію століттями позбавленого своєї державності українського народу. Цього дня відбулися референдум і вибори Президента України.

Право брати участь у референдумі і виборах мали 37 885,6 тис. громадян, прізвища яких виборчі комісії внесли до списків для таємного голосування. У бюлетень з референдуму було включено текст Акта, прийнятого Верховною Радою 24 серпня, і питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?».

У голосуванні взяли участь 31 891,7 тис. громадян, тобто 84,2 відсотка від загальної кількості включених до списків. Із них на питання бюлетеня відповіли «Так, підтверджую» 28 804,1 тис. громадян, або 90,3 відсотка. Позитивну відповідь дало населення всіх областей України незалежно від їх національного складу. Отже, за незалежність проголосували не тільки українці, а й представники інших народів, для яких батьківщиною є українська земля.

У голосуванні по виборах Президента України взяли участь 31 892,4 тис. чол. До виборчого бюлетеня було включено шість кандидатів — В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл та І. Юхновський. За Л. Кравчука висловилося 19 643,6 тис. громадян, які взяли участь у голосуванні, тобто 61,8 відсотка. Отже, Голову Верховної Ради України підтримали більш як половина українських виборців

Підтвердження. Акта проголошення незалежності України величезною більшістю населення республіки створило якісно нову ситуацію в усьому Радянському Союзі. Через

тиждень після українського референдуму Президент РРФСР Б. Єльцин, Президент України Л Кравчук і Голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич зібралися у Мінську і заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування 8 грудня 1991 р. було підписано угоду про створення. Співдружності Незалежних Держав (СНД), до якої могли приєднатися як члени колишнього Союзу РСР, так і інші країни, які поділяли принципи цієї угоди.

21 грудня на зустрічі в Алма-Аті до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. Цим вони підтвердили своє розуміння того, що Радянського Союзу більше не існує. В цих умовах М. Горбачову не залишилося нічого іншого, крім того, щоб оголосити про припинення виконання ним функцій президента СРСР у зв'язку із зникненням самої держави.

Наприкінці 1991 р. закінчилася епоха, що тривала понад сім десятиріч. Зійшла у минуле радянська форма державності, яка насправді була фіктивною і намертво прив'язувала Україну до тоталітарної наддержави. Народилася нова, демократична Україна.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

УСПИХИ І ТРУДНОЩІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Якщо після Київської Русі Козацьку державу розглядали як першу республіку, УНР, що виникла у 1917 р., — як другу, то відновлена 24 серпня 1991 р. Україна постає третьою республікою.

Створення національних держав відповідає нормальному розвитку в Європі, особливо коли йдеться про Україну, європейська ідентичність якої незаперечна. Про це писали відомі геополітики. «Поляки, українці, чехи, словаки, угорці, південні слов'яни та інші, — читаємо, наприклад, у книзі Г. Гесселя «Хліборобська Європа» (1934 р.), — спільно репрезентують найбільшу спільноту в Європі, розщеплену штучними політичними стінами, проте поєднану спільними інтересами». Поки Україні не буде надано свободи, робить висновок автор, «не буде ані довготривалого спокою, ані тріумфу справедливості в Східній Європі».

Одним з парадоксальних результатів радянської національної політики стало те, що усі її спроби перетворити українців на росіян були марними. На початку 90-х років народ України виявився більш згуртованим і свідомим, ніж це було в 1917 р.

Західний регіон України функціонує вже майже за західноєвропейським зразком. Південна і східна частини її ще тільки проходять академічно-культурний етап цієї еволюції. Оскільки формування української нації як політичної далеко не завершилося, наявність держави створює необхідні передумови для її подальшого оформлення, як і розвитку всіх народів та національних груп, котрі проживають в Україні, утвердження священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності громадян.

Україна є суверенною, демократичною, соціальною і правовою державою. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Суспільне життя в нашій державі ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Специфіка становлення політичної системи в Україні та інших країнах колишнього СРСР полягає у запровадженні інституції президентства. Президент став ключовим елементом нової політичної системи в Україні.

Після виборів Президента виявилось, що цільові установки, на основі яких блокувалися провідні політичні сили, і політика Президента збіглися. Утворилася не структурована в окрему політичну організацію так звана «партія влади». Сформувалася нова державно-політична еліта як факт компромісу частини старої партійної керівної верстви й частини національно-демократичної опозиції. Участь тих партій, які зайняли місце у ніші конструктивної опозиції, зводилася до періодичних заяв щодо характеру своєї опозиційності чи підтримки певних інституцій державної влади (Верховна Рада, Уряд, Президент).

В останні роки існування СРСР демократична опозиція почала зважувати, яку державу треба будувати замість цілком залежної від московського центру УРСР, до яких традицій українського державотворення слід звертатися.

На установчому з'їзді Народного руху України за перебудову у вересні 1989 р. було заявлено, що головною метою створюваної організації є побудова демократичного і гуманного суспільства. У програмних документах Руху не йшлося про історичні аналогії, однак у його практичній та пропагандистській діяльності активно використовувалася державотворча традиція УНР.

Українська національна партія у квітні 1990 р. першою в своїх програмних документах поставила за мету «відновлення УНР, проголошеної Центральною Радою». На той час це був досить сміливий крок. У суспільстві ще зберігався за інерцією страх перед «контрреволюцією» та «антирадянщиною», що прищеплювався трьома поколіннями радянських людей.

Декларація про державний суверенітет поставила проблему державотворення у практичну площину. Через тиждень після прийняття Декларації перед будинком Київської міськради на Хрещатику поряд з прапором УРСР було піднято синьо-жовтий прапор. Незвичне сусідство прапорів, під якими воювали один проти одного червоноармійці і петлюрівці, свідчило про перехідний характер історичного моменту.

У кризовій ситуації, спричиненій невдалою спробою московських путчистів захопити владу, прапор УНР також відіграв мобілізуючу роль. Коли 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР зібралася на надзвичайну сесію, представники від демонстрантів внесли синьо-жовтий стяг у приміщення парламенту як символ розриву з тоталітарним московським центром Компартійно-радянській номенклатурі, яка переважала серед народних депутатів, довелось під час проголошення незалежності України фактично солідаризуватися з історичною спадщиною УНР.

4 вересня 1991 р. над будинком Верховної Ради України замість червоно-блакитного прапора замайорів синьо-жовтий. Так була започаткована відмова держави, що народжувалася, від радянської символіки.

Номенклатура без вагань погодилася на розпуск Компартії України і розрив з московським центром. Однак необхідність перетворення національної символіки на державну вона сприймала болуче внаслідок причин суто психологічного характеру. Адже йшлося про символіку УНР, тобто держави, негативне ставлення до якої прищеплювалося усім громадянам УРСР з дитинства. Тільки у середині січня 1992 р. Президія Верховної Ради зважилася видати указ «Про Державний гімн України». Приймалася музична редакція гімну «Ще не вмерла Україна», автором якої був композитор М. Вербицький. Питання про текст залишили відкритим.

У січні 1992 р., коли почала роботу чергова сесія Верховної Ради, синьо-жовтий прапор був затверджений як Державний прапор України. У лютому парламент затвердив тризуб як малий герб України. В постанові зазначалося, що тризуб є головним елементом майбутнього великого Державного гербу України.

Затвердження нової державної символіки мало принциповий характер, тому що визначало стратегічний напрям державотворчого процесу. Однак у практичному розумінні доленосним для створюваної національної державності було здобуття контролю за силовими структурами на території України.

Номенклатура виявилася в цій ситуації на висоті. Вона спромоглася встановити контроль над суворо централізованими силовими структурами і змусити їх служити новій державі. Звичайно, це завдання було полегшене цілком однозначним волевиявленням українського народу. Особовий склад Радянської армії, Комітету державної безпеки та Міністерства внутрішніх справ був дисциплінованим, проте на нього не могла не впливати загальна атмосфера в суспільстві.

Верховна Рада 6 грудня 1991 р. прийняла Закон «Про Збройні Сили України». Ним проголошувалося, що Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права створює власні Збройні Сили. Сили війська наземної оборони, війська оборони повітряного простору і військово-морські сили. Було створено Міністерство оборони України, яке очолив генерал К. Морозов.

Український парламент прийняв майже півсотні документів з регламентації формування Збройних Сил. На їх основі відбувалися реформування військових управлінських та організаційних структур, формування воєнно-технічної політики, вдосконалення матеріального забезпечення армії та системи підготовки воєнних кадрів, створення механізму соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей тощо. Отже, процес формування Збройних Сил мав керований характер.

У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла воєнну доктрину. В ній наголошувалося, що Україна не бачить у сусідніх країнах супротивників і не є потенційним противником жодної держави. Підкреслювалося, що Україна розглядає свою воєнну безпеку як стан воєнної захищеності національних інтересів в умовах потенційної та реальної воєнної загрози.

Було розроблено програму скорочення Збройних Сил. За три роки звільнилося в запас понад 100 тис. офіцерів, прапорщиків і мічманів. Процес скорочення міг бути й інтенсивнішим, оскільки первісна чисельність армії істотно перевищувала критерії

розумної достатності, що визначалися воєнною доктриною і кризовим станом народного господарства. Однак будівництво житла для військовослужбовців і розгортання мережі закладів з фахової перепідготовки не вдалося істотно прискорити. Тому процес переведення офіцерів у запас уповільнився.

Українська армія створювалася в складних умовах. Керівництву України не вдалося вплинути на командування та особовий склад Чорноморського флоту, який майже цілком перебував на українських воєнно-морських базах, щоб поставити його на службу новій державі. Невизначеність державного статусу флоту, який налічував близько трьохсот кораблів різного класу і величезну берегову інфраструктуру, стала на довгі роки однією з найгостріших проблем у російсько-українських відносинах.

Після краху наддержави Україні дістався третій за розмірами (після США і Росії) ядерний потенціал. Світ із занепокоєнням стежив за розпадом СРСР, побоюючись поширення ядерної зброї.

Проте керівництво України не мало наміру переглядати проголошений у Декларації про державний суверенітет неядерний статус, хоч у Верховній Раді раз у раз лунали голоси про передчасність відмови від ядерної зброї. Всі види цієї зброї, як стратегічної, так і тактичної, були перебазовані на територію Росії.

16 листопада 1994 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про приєднання України до Договору щодо нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. Остання крапка була поставлена на зустрічі глав держав — учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі (з 1 січня 1995 р. це співтовариство отримало іншу назву — Організація безпеки та співробітництва в Європі). 5 грудня 1994 р. у Будапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великої Британії надали Україні гарантії безпеки. Зокрема, вони зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і в такий спосіб отримати будь-які переваги. Окремі документи з надання Україні гарантій безпеки одночасно підписали глави Китаю і Франції.

Поряд з армією створювалися нові структури спеціальних підрозділів військ внутрішньої служби та конвойної охорони Міністерства внутрішніх справ, підрозділи Національної гвардії, частини спеціального призначення, Служби безпеки України.

У справі утвердження національної державності важливе значення мала постанова Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. На території республіки запроваджувався обіг купонів багаторазового використання. Ця постанова започаткувала вихід України з рубльової зони, тобто стала гарантією її внутрішньої економічної безпеки.

Закон «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р. встановив, що кожний, хто постійно проживав на території республіки, міг обрати громадянство. Подвійного громадянства не допускалося, що мало принципове значення для утвердження національної державності.

У листопаді 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про державний кордон України». Відповідно до нього державний кордон СРСР на території України, яка межувала з чотирма країнами — Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією, — ставав державним кордоном України. Адміністративний кордон з трьома союзними

республіками — Білорусією, Молдавією та Росією — ставав державним кордоном України. Однак питання про кордон потребувало узгодження з відповідними державами. Надалі виявилось, що це зовсім не проста проблема.

Ще у жовтні 1990 р. Верховна Рада України прийняла постанову про заснування з 1991 р. щоденної газети «Голос України», яка мала виходити українською і російською мовами. Парламент, який в цей час домогся вирішальних успіхів у зосередженні повноти влади в республіці, потребував власного друкованого органу. Замість звичного для радянських видань гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» нова газета, що почала виходити з січня 1991 р., обрала лозунг «Владу — Радам!». За радянською традицією і на противагу правилам орфографії термін «Ради» у множині писався з великої літери.

Лозунг «Владу — Радам!» недвозначно свідчив про те, що Верховна Рада претендує на всю повноту державної влади. Здавалося б, на це були підстави. Адже вперше парламент став працювати без директив з боку Компартії України. 23 жовтня 1990 р. Верховна Рада УРСР продублювала рішення З'їзду народних депутатів СРСР про скасування статті в Конституції щодо керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії.

Влада, яка дісталася Верховній Раді від державної партії, мала диктаторську природу. Формально тільки по радянській лінії вона поділялася на гілки — законодавчу, виконавчу і судову. Насправді носієм влади була компартійно-радянська олігархія, а ради всіх рівнів використовувалися як «передавальний пас», що з'єднував її з народом. В останні роки горбачовської перебудови, коли можливості компартійно-радянського апарату маніпулювати виборчим процесом зменшилися, вплив виборців на радянські органи влади відповідно зріс. Конституційна реформа перетворила ради на справжній орган влади, але послабила саму владу. Адже партапарат, у руках якого ради раніше були маріонетками, мав централізовану структуру і завжди діяв як цілісний орган влади, підпорядковуючись власним інстанціям, де розроблялися і приймалися стратегічні рішення. Коли працівники партапарату опинилися на керівних посадах у радах, що отримали справжню владу, вони вже не могли діяти як одне ціле. Радянські органи влади ніколи не мали власної організаційної структури, оскільки в кожній своїй ланці інтегрувалися в партійну структуру. Наслідком цього стало загальне падіння ефективності державного управління в усіх його ланках і послаблення авторитету влади. Посилилася некерованість процесами суспільного розвитку. Це боляче позначилося на суспільному житті, оскільки держава, як і раніше, залишалася власником і розпорядником більшої частки продуктивних сил.

За 1992—1994 рр. Верховна Рада України прийняла близько 450 законів. В умовах відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися відірваними від життя. Законодавців звинувачувати у цьому не варто. У пострадянському просторі (і меншою мірою — в усіх європейських країнах колишнього соціалістичного табору) створилася унікальна соціально-економічна ситуація, якій не відповідав нагромаджений людством досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише методом проб і помилок, прилаштовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до гострих проблем сьогодення.

До того ж у колишніх союзних республіках чітко проявилася цілком зрозуміла закономірність: радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало повсякденне становище. Ситуація в Україні, зокрема, була набагато кращою, ніж у Росії, особливо щодо продовольчого постачання населення. Тому серед української політичної еліти переважали настрої на користь якомога повільнішого просування у реформах. Безпека такого підходу виявилася не відразу.

Трансформація влади відбувалася незалежно від усвідомленої волі політичних діячів, під впливом конкретних обставин. Суть цього процесу, який мав об'єктивну природу, полягала в розщепленні диктаторської влади компартійних структур, яка на поверхні політичного життя виступала у звичних формах радянської влади, на залежну тільки від електорату законодавчу і виконавчу гілки влади.

Закон про заснування посади Президента України Верховна Рада прийняла незадовго до розпаду СРСР — 5 липня 1991 р. Народні депутати тоді ще не усвідомлювали, що з появою Президента почнеться розщеплення моноліту радянської влади на самостійні владні гілки, здатні протистояти одна одній і взаємно врівноважуватися, тобто попереджувати переростання будь-якої з них у диктатуру.

У чинній з 1978 р. Конституції України зазначалося «Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів». Після запровадження посади Президента в Конституцію було внесено доповнення «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України». Між цими конституційними нормами існувало непримиренне протиріччя. Воно могло бути розв'язане лише прийняттям нової Конституції з поділом реальної влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Успадкований від радянських часів фіктивний поділ влади за відсутності організаційної владної структури у вигляді КПРС загрожував суспільству анархією і хаосом. Необхідність в опрацюванні. Основного закону, який мав окреслити повноваження кожної з існуючих структур державної влади, стала зрозумілою для найбільш далекоглядних політичних діячів ще тоді, коли КПРС продовжувала існувати. Щоправда, це була вже інша партія — позбавлена внаслідок конституційної реформи владних повноважень. Систему радянських органів, до яких перейшла вся повнота влади, треба було упорядкувати конституційним шляхом

Концепція нової Конституції була ухвалена Верховною Радою України 19 червня 1991 р. У цьому український парламент випередив усі інші союзні республіки СРСР. Однак прийняття нової Конституції означало найглибшу політичну реформу, а до реформ компартійно-радянська номенклатура ще не була готова. Тому конституційний процес відбувався уповільненими кроками. Зміни, яких вимагало саме життя, вносилися раз у раз до Конституції 1978 р.

Відмовившись під приводом досягнення злагоди в суспільстві від боротьби на небезпечному конституційному полі, українська політична еліта свідомо загальмувала перехід до демократичного устрою. Це призвело до сумних наслідків. Зберегти тоталітарний режим після ліквідації державної партії було неможливо, хоча багато хто з відірваних від реальності політичних діячів щиро сподівався на такий поворот подій.

Проте гальмування демократичних перетворень і передусім економічних реформ виявилось вкрай небезпечним. Добре чи погано, проте радянська влада завжди забезпечувала безперерйне функціонування державних установ, від яких залежали практично всі сфери суспільного життя. У пострадянський період державний апарат, навпаки, став працювати з перебоями внаслідок неокресленості або неузгодженості функцій Верховної Ради як представника законодавчої влади і Президента як представника виконавчої влади.

Неокресленість повноважень призводила до постійного «перетягування ковдри» у взаємовідносинах між законодавчою і виконавчою владами. Прагнучи керувати країною за допомогою указів, Л. Кравчук заснував у лютому 1992 р. Державну думу України. З документу, яким окреслювалися її повноваження, випливало, що цей орган повинен виконувати консультативні функції при Президенті.

Поява Державної думи недвозначно свідчила про намір Л. Кравчука не обмежуватися сферою виконавчої влади, а взяти на себе частину повноважень Верховної Ради. Певна логіка у цьому була: законодавча діяльність парламенту не встигала за життям. Народні депутати багато часу витрачали на розв'язання поточних питань управління державою як на колективних засадах, тобто через розгляд конкретних справ у Верховній Раді, так і на індивідуальній основі (лобістська діяльність у межах власного виборчого округу або «за інтересами»).

Однак через дев'ять місяців з'ясувалося, що Державна дума була мертво народженою ідеєю. Президент України змушений був розпустити її, наразившись на жорстку опозицію парламенту. Більш актуальним для нього було зміцнення виконавчої влади по вертикалі.

З подання Л. Кравчука Верховна Рада України прийняла 5 березня 1992 р. Закон «Про представників Президента України». Законом установлювалось, що представник Президента є найвищою посадовою особою виконавчої влади — главою місцевої адміністрації в областях, районах і містах центрального підпорядкування — Києві та Севастополі. Значалося, що представник Президента забезпечує реалізацію законів і розпоряджень законодавчої та виконавчої влади, контролює діяльність місцевого й регіонального самоврядування, а також підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування і форм власності. Разом з цим представник Президента не мав повноважень скасовувати рішення виконавчих комітетів рад, навіть якщо вони суперечили закону. Він міг тільки призупинити їх дію на час розгляду конфліктної ситуації в судовому порядку. Наявність контрольних функцій не давала йому права розв'язувати питання, що входили до компетенції місцевих рад.

Виконавська вертикаль влади певною мірою була зміцнена запровадженням інституту представників Президента. Проте Л. Кравчук насаджував свою вертикаль не в безповітряному просторі. З моменту запровадження конституційної реформи М. Горбачова повнота влади на місцях належала головам рад та їх виконкомів. Якщо ради і виконкоми очолювали різні люди, між ними теж спалахували конфлікти аж ніяк не персонального характеру. Не існувало будь-яких законів про сферу повноважень на законодавчому і виконавчому рівні, оскільки раніше будь-які питання розв'язувалися всередині бюро відповідного партійного комітету, де під пильним наглядом першого секретаря між собою спілкувалися всі керівники. Представники Президента вносили до існуючих труднощів свою частку. Взаємовідносини між ними і головами обласних та районних рад залишалися неокресленими.

Суперечності між Президентом і Верховною Радою, які зводилися кожного разу до з'ясування питання, за ким має бути останнє слово, поширилися на всю владну вертикаль. При внесенні змін і доповнень до Закону «Про представників Президента України» у березні 1993 р. Верховна Рада України проголосила, що голови обласних та районних Рад залишаються найвищими посадовими особами в своїх регіонах. Подання Л. Кравчука про те, що ними мають стати представники Президента, не було взяте до уваги.

Не визначеними залишилися також взаємини найвищих посадових осіб усередині виконавчої гілки влади, передусім Президента і прем'єр-міністра. Безсумнівною була

лише підпорядкованість останнього Президентів. Внаслідок цього для Президента (незалежно від того, хто обіймав цю посаду) прем'єр-міністр ставав своєрідним громовідводом у спілкуванні з суспільством.

Хвиля страйкових виступів, в яких активну роль (аж до акції голодування) відігравали студенти, змусила голову Ради Міністрів В. Масола подати в квітні 1991 р. у відставку. Це був досвідчений професіонал, який з 1979 р. виконував функції заступника голови Ради Міністрів, а з 1987 р. очолював уряд. Після його відставки уряд отримав назву Кабінету Міністрів, яка підкреслювала його підпорядкованість Президентів. На чолі уряду Президент поставив першого заступника В. Масола В. Фокіна.

Впродовж 17 місяців Кабінет Міністрів, очолюваний В. Фокіним, піддавався майже безперервній критиці з боку партій, профспілок та інших громадських організацій, оскільки економічне становище в країні невпинно погіршувалося. Проте між президентом і главою уряду не виникало політичних розходжень. Врешті-решт Л. Кравчук змушений був погодитися на відставку В. Фокіна. За поданням президента Верховна Рада України в жовтні 1992 р. затвердила головою уряду народного депутата України Л. Кучму. Останній обіймав посаду директора одного з найбільших у світі підприємств з виготовлення ракет стратегічного значення у Дніпропетровську.

Для Президента Л. Кучма виявився зовсім не таким поступливим підлеглим, як В. Фокін. До того ж новому прем'єр-міністрові довелося працювати в умовах погіршення економічної ситуації. Весною 1993 р. Л. Кучма зробив спробу підпорядкувати собі представників Президента в областях введенням їх до складу Кабінету Міністрів. Л. Кравчук такий хід прем'єр-міністра не підтримав. Л. Кучма не добився на це згоди і з боку парламенту.

Натомість Л. Кравчук запропонував Верховній Раді прийняти рішення, за яким надавалося право безпосереднього керівництва урядом і прийняття указів з не врегульованих законодавством економічних питань на час до прийняття парламентом відповідного закону.

Верховна Рада України не підтримала Л. Кравчука. Не погодилася вона також на відставку Л. Кучми, яку останній запропонував після висунутих Президентом пропозицій. Л. Кучма дістав повноваження видавати декрети, що заповнювали законодавчий вакуум або навіть могли змінювати в певних межах чинні закони.

Л. Кравчук підписав у червні 1993 р. Указ про створення надзвичайного комітету всередині Кабінету Міністрів з питань оперативного управління народним господарством. До функцій комітету, який мав очолити Л. Кучма, належали розробка і реалізація заходів щодо стримування інфляції, стабілізації виробництва і соціального захисту населення. Структура виконавчої влади за цим указом підлягала істотному перерозподілу. Однак прем'єр-міністр, з яким уся ця програма дій не була погоджена, відмовився очолити надзвичайний комітет. Президент змушений був через два дні відкликати указ. Майже одночасно він піддав докорінному скороченню штат своєї адміністрації і ліквідував у ній комісії та ради, які дублювали відповідні структури Кабінету Міністрів.

Президент і прем'єр-міністр так і не змогли дійти згоди. Після кількох наполегливих прохань Верховна Рада України дозволила голові уряду у вересні 1993 р. піти у відставку.

Отже, навіть окремі політичні діячі за відсутності Конституції, яка б ґрунтувалася на поділі влади, і за відсутності законів, що визначали б коло компетенції посадових осіб, не

завжди могли домовитися між собою. Щодо діяльності парламенту або колективних органів влади на місцях, то робота їх час від часу заходила в глухий кут. Це пояснювалося тим, що політичні діячі перебували під впливом стереотипів і традицій тоталітарного минулого. Вони не вміли вслухатися в аргументацію опонентів, не могли знаходити баланс інтересів і усвідомлено залишати за противником певні позиції, тобто йти на компроміс. Крім того, вони не мали досвіду політичної боротьби парламентського типу, були зашорені ідеологічними цінностями, які не підтверджувалися практикою життя. Нарешті, в них відчувався брак професіоналізму, завжди властивий для новостворюваної політичної еліти раніше пригноблених націй.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ПОБУДОВА НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

Утвердження незалежної держави проходило під гаслами боротьби за права людини, права нації, демократичні свободи. Громадянам України, як і громадянам інших союзних республік колишнього СРСР, здавалося, що, виборовши незалежну державу, вони збережуть й усі блага «реального соціалізму» та додадуть до них багатства не визискуваної центром самостійної держави, а також цінності західної демократії — права людини і демократичні свободи.

Проте на цьому шляху українське суспільство зіткнулося з непередбаченим занепадом економіки, інфляцією, розкраданням

матеріальних цінностей, розвалом системи освіти, занепадом культури, ідейним хаосом, зростанням злочинності й моральною деградацією.

Головною стала проблема виживання. На перший план вийшли фундаментальні чинники життя багатомільйонних мас людей — гарантії задоволення мінімальних життєвих потреб. Це робота, освіта, медичне обслуговування, забезпечення старості, впевненість у майбутньому дітей.

Категорії «капіталізм» і «соціалізм» рядового громадянина перестали цікавити. Люди зрозуміли головне у країні, що розпалася, не було ні того, ні іншого в сучасному розумінні цих термінів, а отже, тодішніх надій на «світле майбутнє». У центрі нових соціальних орієнтирів — ідея приватної власності. Вона диктує нові стандарти поведінки людей у сфері виробничої та підприємницької діяльності. Проте глибока соціальна дезінтеграція, властива українському суспільству, пояснює слабкість інтересів, соціальної волі тих верств, які зацікавлені в економічній і політичній модернізації. Це, у свою чергу, стримує формування громадянського суспільства, нової еліти, створення демократичної системи.

Більшість населення неспроможна впродовж відносно короткого часу подолати стереотипи тоталітарної свідомості, активно боротися за утвердження громадянського суспільства. Передусім це пов'язано з соціально-генетичною спадщиною, яка залишилася Україні на руїнах СРСР Голодомор 1933 р., Друга світова війна, фізичне винищення кращих представників нації, Чорнобиль — ось причини соціально-культурної і політичної дезінтеграції, коматозного стану політичної волі українського суспільства.

У масовій свідомості переважають песимістичні настрої щодо ситуації в Україні, але прибічників приватизації державної власності, ринкових реформ — більше, ніж прихильників планово-розподільчого господарювання. У незалежній державі, хоч і повільно, зростає кількість власників і підприємців. Чимало й тих, хто бажає ними бути.

Люди вчаться рахувати кошти і починають розуміти, що їх матеріальна забезпеченість залежить передусім від них самих, а не від держави. У суспільстві в цілому склалося розуміння необхідності здійснення радикальних перетворень. Людям набридли безплідні розмови про реформи. Вони вимагають їх рішучого та ефективного здійснення. В умовах переходу до ринкової економіки хоч і повільно, але розвивається процес приватизації.

Отже, у масовій свідомості намітилася тенденція позитивного ставлення до нового суспільного устрою. З остаточним переборенням основної утопії старої ідеології — рівності соціальних груп на основі суспільної власності — відкриваються можливості безболісного набуття Україною форм європейського суспільства, що розвивається за об'єктивними законами ринкових відносин в умовах демократичного ладу. Нині в умовах первісного накопичення капіталу, влучно охрещеного в народі як «прихватизація», тобто стихійності ринкових відносин, відбувається суперечлива соціальна диференціація. Не керований процес призводить до накопичення багатства на одному полюсі і все більшого зубожіння — на іншому.

Досить швидко, в основному у великих містах, склався своєрідний «виробничо-дозвільний клас» — чисельна група молодих та енергійних індивідів з високими доходами їх обслуговує розгалужена мережа нічних клубів, казино, барів, ресторанів, дорогих супермаркетів — інфраструктура для витрачання здобутого капіталу у вільно конвертованій валюті. Центральні райони великих міст — раніше традиційне місце проживання високопоставленої державно-партійної еліти — поступово заселяються «новими заможними». Це цілком суверенний анклав у соціально-економічному просторі сучасної України. Він замкнений на собі. А поряд — зони господарської анемії, занепаду й розпаду економіки, незворотної втрати мотивації до праці, безробіття тощо.

Від «партії влади» і «нових заможних» намагається не відставати «нова номенклатура». Вона, декларуючи формальну рівність, свою владу і свої посади безконтрольно використовує з метою збагачення. Вона закріпила за собою частку державної власності, якою вже давно фактично розпоряджається. Процвітає корупція, безпосереднім суб'єктом якої виступають державні чиновники різних рангів, політичні діячі, функціонери громадських і господарських організацій.

Водночас організована злочинність створила мережу великих комерційних фірм, які часто конкурують з фірмами, що очолюють колишні партійні та комсомольські діячі. Населення не бачить між ними жодної різниці, об'єднуючи їхню діяльність одним словом — «мафія». Елементом «чорного ринку» стало рекетирство. Неспроможність держави на належному рівні оплачувати роботу співробітників органів внутрішніх справ дала злочинцям можливість широкого неформального оподаткування підприємств і торговельних закладів. Неможливо відкрити навіть маленький кіоск без його неофіційного оподаткування. На жаль, стало фактом, що ніхто не хоче жити на офіційну зарплату. «Хабаризація» охопила цілі структури політичної влади й державної адміністрації.

В Україні складається біполярний образ соціальної структури, недостатньо вивчений політологами і статистиками. Формально він фіксується такими позиціями «верхи — низи», «сильні — слабкі», «ті, що процвітають, — ті, що зубожіють». Найбільш компетентні й активні змінили професію, знайшли додаткову роботу, намагаються не

припустити зниження рівня життя Інші все ще сподіваються на допомогу, захист, культивуючи споживацькі настрої та очікування. А тим часом відбулося зрощення номенклатури з торгово-господарською елітою і «новими заможними». Специфіка зростання й самовідтворення останніх обумовлюється нинішнім характером накопичення капіталу. Це переважно торговельні угоди, валютні та біржові операції, які забезпечують сотні відсотків прибутку. Ніякі вкладення у виробництво не дають подібного ефекту. Тому всі ці нувориші мало або зовсім не зв'язані зі сферою виробництва.

Проте слід пам'ятати, якщо середній клас не стане реальністю у близькій перспективі, ймовірність соціальних спалахів буде високою, а вихід з кризи залишиться нездійсненим.

Як і в усьому цивілізованому світі, середній клас має складати в Україні більшість населення, мати власність або винагороду за працю, достатню для життя, позбавленого повсякденних турбот. Він є вісью, що врівноважує кожне цивілізоване суспільство. Інтереси середнього класу збігаються з інтересами більшості громадян держави. Він виконує своєрідну роль буфера, який знімає соціальну напруженість від зіткнення інтересів «верхів — низів», «сильних — слабких», тобто полярних класів

Тому великим недоліком у діяльності Верховної Ради, Кабінету Міністрів України є те, що вони не створили економічні умови для швидкого становлення середнього класу. Адже мільйони громадян, які не зуміли пристосуватися до нових умов, становлять стресогенний чинник у державі, оскільки вони сприйнятливі до архірадикальних, екстремістських та популістських гасел. Вони здатні й на деструктивні спонтанні дії. Це природна реакція на принизливу ситуацію повної залежності від обставин життя, політики держави, «тих, що процвітають», і неспроможність адаптуватися до вимог середовища. В умовах, коли влада і політики поглинуті проблемами розбудови державності та її соціальних інституцій й мало уваги приділяють формуванню юридичних і економічних гарантій підприємницької діяльності для впливу на соціальні процеси суспільства, зростають відверта пасивність значної частини населення, и політична апатія. Спостерігається криза відчуття належності до держави у верств і категорій населення, що не дістають в нових умовах надійного соціального захисту. Це небезпечна ознака дезінтеграції суспільства. Вона свідчить про слабкість інтересів саме тих соціальних верств, які орієнтовані на ринкову економіку і від яких залежать успіхи останньої.

Усе це безпосередньо формує громадську думку, політичні орієнтації людей, стримує формування у суспільстві розвиненої системи політичного плюралізму. Основою збереження соціального спокою та злагоди в Україні є досить високий освітній і культурний рівень та законслухняність населення порівняно з багатьма країнами колишнього СРСР. Крім того, стабільність у державі підтримують потужні й керовані силові структури МВС, здатні попередити будь-який конфлікт.

Вагомим чинником залишається безконфліктна ментальність українського народу, його дивовижна терплячість. Мільйони українців різного віку та фаху стали так званими «човниками» і заробляють тим, що перевозять товари з сусідніх країн.

Однак політична напруженість в суспільстві зростає. Поряд з патріотичними набувають розвитку антидержавні настрої певної частини населення, виразниками яких виступають окремі депутати Верховної Ради, преса. Наявною є також криза суспільства.

Водночас позитивним є те, що з часу проголошення незалежності України покінчено з однопартійною системою та ідеологічним монополізмом, підірвано адміністративно-командні важелі керівництва економікою, суспільно-політичним життям. Політична

система України характеризується багатопартійністю. Все це юридично закріплено у Конституції України 1996 р.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Конституційний процес в Україні розпочався з проголошення Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. У цьому документі конституційного значення утверджувалися принципи суверенності, демократизму, поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, неподільності території України, рівності усіх громадян перед законом, гарантування державою їхніх прав та свобод.

Як уже зазначалося, у червні 1991 р. Верховна Рада України затвердила концептуальні положення майбутнього Основного закону. Вони ґрунтувалися на принципах, проголошених Декларацією про державний суверенітет. Створена парламентом конституційна комісія почала роботу над текстом Основного закону. Вона виходила з норм, закріплених у Декларації прав людини, Європейській конвенції з прав людини, пактах Організації Об'єднаних Націй про економічні, соціальні та культурні права. З метою запозичення всього найкращого і перевіреного досвідом комісією вивчалися як конституційна практика багатьох зарубіжних прав, так і багатовіковий досвід українського народу. Цей бік конституційної творчості не викликав суперечок у членів комісії різної політичної спрямованості.

Проблема розподілу законодавчої і виконавчої влади виявилася в роботі комісії найскладнішою. Більшість депутатів відкидали норми, які приводили до створення сильної виконавчої влади, і прагнули зберегти за парламентом основні владні повноваження. За їхніми уявленнями, президентська влада мала бути тільки представницькою Л. Кравчук, навпаки, наполягав на внесенні до Основного закону норм, які закріплювали за ним максимум повноважень і перетворювали Україну на президентську республіку.

Конституційний процес зайшов у глухий кут Діючою залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої було внесено більше двох сотень поправок. Поправки іноді суперечили первинному тексту або іншим поправкам, у результаті чого Конституція не виконувала своєї основної ролі — забезпечення стабільності політичного життя.

Після виборів 1994 р. утворилася нова конституційна комісія, в якій була порівну представлена законодавча і президентська влада. Відповідно на чолі комісії були затверджені співголови з однаковими повноваженнями — Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради України О. Мороз.

Конституційна комісія зіткнулася у своїй роботі з тією самою проблемою, що й попередня поділ владних повноважень між парламентом і главою держави та виконавчої влади виявився справою нерозв'язною.

Верховна Рада України у травні 1995 р. прийняла Закон про державну владу і місцеве самоврядування Президент отримував права глави уряду, який він міг формувати самочинно, без затвердження парламентом. Система місцевих органів виконавчої влади також підпорядковувалася безпосередньо Президентові. Однак головами місцевих державних адміністрацій повинні були ставати голови відповідних рад, які обиралися на виборах. Голови державних адміністрацій наділялися основними розпорядчими функціями, а за місцевими радами зберігалися обмежені повноваження, зокрема затвердження місцевого бюджету.

Однак прийнятий закон не можна було запровадити в життя. За нього проголосувала проста більшість депутатів. Прийняття його конституційною більшістю голосів (дві третини) було неможливим внаслідок рішучої незгоди депутатів від лівих партій на перетворення України в президентську республіку.

У цій кризовій ситуації Л. Кучма опублікував указ про організацію опитування громадської думки щодо довіри Президенту та Верховній Раді. У бюлетені питання ставилося так кому Ви довіряєте — Президентові України або Верховній Раді?

Однак обидві сторони не винесли свої суперечки на судження виборців. Це був розумний крок хоча б тому, що згідно з діючою тоді Конституцією глава виконавчої влади не міг влаштовувати референдум без згоди парламенту, а опитування не могло мати законодавчих наслідків. Отже, якби результати опитування виявилися позитивними для Президента України, він не міг скористатися ними для реформування системи влади, не наштотувшись на звинувачення в організації державного перевороту.

У червні 1995 р. криза влади була вичерпана укладенням конституційної угоди терміном на один рік. Президент отримував на цей термін повноваження, передбачені прийнятим Верховною Радою неконституційною більшістю голосів. Законом про державну владу і місцеве самоврядування. Дія положень Конституції 1978 р., які суперечили цьому закону, тимчасово припинялася.

Рік минув у гострих суперечках, але не приніс позитивного розв'язання спірних проблем Ліві партії, без участі яких неможливо було досягти конституційної більшості у парламенті, необхідної для прийняття. Основного закону, не погоджувалися з президентською стороною за такими головними пунктами розподіл повноважень між гілками влади, визнання приватної власності на засоби виробництва, перетворення української національної символіки на державну, ненадання російській мові державного статусу.

Знову виникло питання про звернення до народу, на цей раз у формі референдуму, а не опитування Рада національної безпеки і рада регіонів, тобто президентські структури, рекомендували оголосити референдум щодо затвердження Основного закону в редакції, винесеній конституційною комісією на розгляд Верховної Ради. Ця редакція передбачала двопалатну структуру парламенту, названого Народними зборами. Верховна Рада не прийняла президентського проекту і під час дебатів внесла до нього багато поправок, з частиною яких Л. Кучма був уже готовий погодитись, аби прийняти Конституцію України. Зокрема, він дав згоду на однопалатний парламент, хоча поділ на дві палати надавав виконавчій владі більшу самостійність. Тепер же на референдумі передбачалося

внести первісний президентський проект, навіть без узгоджених під час парламентських дебатів поправок. Відповідний указ про референдум було підписано, після чого в країні спалахнула гостра політична криза.

Зрештою українська політична еліта вирішила не випробовувати долю. У Верховній Раді була сформована комісія, яку очолив народний депутат М. Сирота. Крок за кроком вона узгоджувала позиції різних політичних фракцій і партій, визначаючи той текст. Основного закону, який міг бути прийнятий конституційною більшістю голосів.

Засідання Верховної Ради України 27 червня 1996 р. стало справді історичним. Народні депутати ухвалили не припиняти його, поки текст. Основного закону не буде погоджений повністю. Знов і знов повторювалося голосування щодо спірних статей, аж поки за прийняту редакцію не висловлювалися дві третини складу парламенту. Потяглася довга «конституційна ніч».

Вранці 28 червня 1996 р. текст Конституції України був проголосований у цілому і набрав необхідну більшість голосів Конституційний процес, який тривав рівно п'ять років з моменту прийняття концепції. Основного закону, завершився

День прийняття Конституції України — 28 червня 1996 р. — проголошено державним святом.

Конституційний процес був багатолітнім борінням різно спрямованих політичних сил. Через це чинна Конституція України має багато компромісних формулювань, деякі логічні неузгодженості, свідомі чи несвідомі пропуски, які утруднюють користування певними статтями або допускають різне їх тлумачення. Недосконалість тексту не підважує доленосного значення Конституції. Це — живий документ, розроблений політичними бійцями, а не кабінетними вченими. Він певним чином упорядковує політичне життя українського народу в перехідну добу кардинальних зрушень. Уроки ще недовгої історії сучасної Української держави вселяють переконаність у тому, що Основний закон поважатимуть усі учасники політичного процесу. Той, хто спробує стати над Конституцією, опиниться поза законом.

Україна не стала президентською республікою. Однак вона не залишилася парламентською республікою, на чому наполягали переконані прибічники останнього, вдосконаленого М. Горбачовим варіанта радянської влади. Сильні повноваження мають і Президент України, і Верховна Рада України. Це утруднює зловживання владою, робить безперспективними спроби різних політичних осіб, партій або кіл вдатися до диктатури.

За Конституцією Верховна Рада має три основні функції: розробку та ухвалення законів, контроль за діяльністю уряду, визначення засад зовнішньої політики. Основною в роботі парламенту є законотворча діяльність. Ніхто, крім Верховної Ради, не може в Україні видавати закони.

Адміністративно-політичний устрій дістався Україні у спадщину від радянського минулого. Основні політичні сили прийшли до згоди не змінювати його у найближчому майбутньому, оскільки суспільству вистачає інших змін. Не змінювалася й конфігурація виборчих округів. Всього їх налічувалося 450, і на одного депутата в середньому припадало понад 70 тис. виборців.

Внаслідок нерозвиненості політичних партій склад Верховної Ради України, який був чинний до весни 1998 р., поділився не стільки на партійні фракції, скільки на депутатські

групи. Останні не є чимось остаточно закріпленим. Їхній склад змінювався у міру різних обставин парламентського і загальнополітичного життя. У 1997 р. спектр лівих сил у парламенті був представлений двома сотнями депутатів і складався з таких депутатських груп або фракцій: Комуністична (90 депутатів, лідер П. Симоненко); Соціалістична (34 депутати, лідери І. Чиж, С. Довгань); Аграрники за реформи (24 депутати, лідер К. Ващук); Міжрегіональна депутатська група (21 депутат, лідер Ю. Болдирев); Незалежні (27 депутатів, лідер В. Гетьман). Спектр правих сил у парламенті налічував півтори сотні депутатів і складався з таких депутатських груп або фракцій: Єдність (26 депутатів, лідер В. Меркушов); Соціально-ринковий вибір (25 депутатів, лідер Є. Марчук); Конституційний центр (51 депутат, лідер М. Сирота); Реформи (24 депутати, лідер С. Соболев); Народний рух (24 депутати, лідер В. Чорновіл).

У спектрі лівих сил більшість депутатів з наближенням парламентських виборів 1998 р. почали тяжіти до центру. Зокрема, О. Мороз більш визначено став заявляти, що поділяє соціал-демократичні погляди. У спектрі правих сил відчувалася ідентична трансформація. Це засвідчив, зокрема, вибір Л. Кравчука і Є. Марчука, які приєдналися до виборчих списків СДПУ(о).

Згідно з Конституцією України народні депутати України обираються терміном на чотири роки і здійснюють свої повноваження на постійній основі. Будучи обраними, вони не мають права залишатися на державній службі, тобто парламентська діяльність є професійною. Після прийняття Конституції виникла колізія з депутатами, які не бажали залишати свої посади. Таких виявилось близько 70. Депутати-«сумісники» аргументували свою відмову визначитись тим, що закон, навіть Основний закон, не може мати зворотної сили.

За Конституцією український парламент має вагомі контрольні функції, які передбачають заслуховування голови уряду, міністрів та керівників відомств на пленарних засіданнях і на засіданнях депутатських комітетів та комісій. Висновки і пропозиції щодо відповідальності посадових осіб можуть бути направлені до органів прокуратури та суду або виноситися на розгляд пленарного засідання Верховної Ради.

До компетенції парламенту входить призначення і звільнення деяких посадових осіб. Зокрема, Верховна Рада України надає згоду на призначення Президентом прем'єр-міністра, на призначення та звільнення Президентом голови Антимонопольного комітету, Фонду державного майна, Держкомінформполітики, голови та членів Центральної виборчої комісії. Вона надає згоду на призначення Президентом Генерального прокурора і може висловлювати йому недовіру, несумісну з подальшим перебуванням цієї особи на своїй посаді. Парламент призначає половину складу ради Національного банку, Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, третину складу Конституційного суду України.

Кабінет Міністрів визначається в Основному законі як вищий орган у системі органів виконавчої влади. Прем'єр-міністр призначається Президентом за згодою більше половини конституційного складу Верховної Ради, тобто не менше ніж 226 депутатів. Повноваження уряду припиняються у разі обрання нового Президента, заяви про відставку Прем'єр-міністра, звільнення Прем'єр-міністра Президентом і ухвалення парламентом резолюції недовіри урядові.

Президент України визначається Конституцією як глава держави. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав на свободу людини і громадянина. Президент не є одним із суб'єктів розподілу влад.

Він об'єднує всі гілки демократичного розподілення влади в єдине ціле, здійснює погоджувальні функції стосовно їх діяльності, виступає в ролі арбітра в разі виникнення непорозумінь.

Конституцією України передбачено, що Президент обирається терміном на п'ять років на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Одна й та сама особа не може бути Президентом більш як два терміни підряд. У межах коштів, передбачених у бюджеті для здійснення його повноважень, Президент може створювати консультативні й дорадчі органи Найголовнішим з них є Рада національної безпеки і оборони, а також Адміністрація Президента.

За Конституцією до очолюваної Президентом Ради національної безпеки і оборони входять Прем'єр-міністр, міністри оборони, внутрішніх і закордонних справ, голова Служби безпеки України Рада контролює і координує діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки та оборони Секретар Ради безпосередньо керує роботою її апарату і є в Україні помітною політичною фігурою «Силові» міністри і міністри закордонних справ та інформації підпорядковані безпосередньо Президентові.

Про Адміністрацію Президента в Конституції України нічого не сказано. Однак ця установа має велике значення у політичній системі України, оскільки уособлює і матеріалізує президентську владу Керівництво Адміністрації, як і секретар Ради національної безпеки і оборони, має помітний вплив на главу держави передусім у кадрових призначеннях на вищі посади у виконавчій владі. Однак ця обставина є суто конкретною і визначається особливостями підходів Л. Кучми як до керівництва взагалі, так і до свого найближчого оточення зокрема. За інших обставин роль вищих чиновників президентської адміністрації може змінюватися.

Порівняно з попередньою Конституцією повноваження Президента в соціально-економічній сфері істотно звузилися Конституція 1996 р. не передбачає видання Президентом указів з соціально-економічних питань. Водночас розширилися кадрові повноваження Президента — насамперед у частині призначення керівників усіх центральних інституцій виконавчої влади та можливості звільнення з посади. Прем'єр-міністра без згоди парламенту.

З прийняттям Основного закону створено якісно нову інституцію у системі державних органів — Конституційний суд Його діяльність спрямована на посилення конституційного контролю в усіх сферах життя, на стабілізацію і зміцнення конституційного ладу, утвердження принципу верховенства права та найвищої юридичної сили Конституції Функція Конституційного суду полягає у вирішенні питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України, а також в офіційному тлумаченні Конституції та законів.

Нова Конституція закріпила державно-політичну систему в Україні, побудувала на принципово нових засадах взаємини держави з політичними партіями та громадськими організаціями. Зроблено важливий крок у формуванні політичної нації, для становлення якої найважливішою проблемою є організація розподілу влади та владних повноважень між людьми на всіх рівнях суспільного життя.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

СУЧАСНЕ ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ

Березневі вибори 1998 р. до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування були першими, що відбулися в умовах дії нової Конституції України. Згідно із Законом України «Про вибори народних депутатів України», який Верховна Рада України прийняла у жовтні 1997 р., вибори пройшли в один тур. Перемогу здобував кандидат, який випереджав за поданими голосами своїх суперників, навіть якщо більшість виборців висловлювалася за інших, тобто проти нього. Ця норма не зовсім відповідала демократичним принципам. Однак у конкретній політичній ситуації України без неї важко було обійтися, адже вона припинила виснажливий марафон у виборчій кампанії 1994 р.

Велике значення мало запровадження законом змішаної пропорційно-мажоритарної системи. Вона прискорювала політичне структурування Верховної Ради України, ініціювала процес виявлення у депутатському корпусі більшості, яка могла б взяти на себе політичну відповідальність за все, що відбувається в країні.

Багатопартійність, яка виникла в Україні після розпаду тоталітарної партії, характеризувалася наявністю значної кількості дрібних політичних об'єднань. Перед виборами 1998 р. їх налічувалось понад п'ятдесят. Розмір бланків виборчих бюлетенів переконливо ілюстрував роздрібненість політичних сил лівого, центристського і правого спрямувань. Центральна виборча комісія змушена була допустити до участі у виборах 29 березня 1998 р. 30 політичних партій і партійних блоків

Численні претенденти на депутатські вакансії у багатомандатному загальнодержавному окрузі і потреба визначити свого обранця з-поміж багатьох прізвищ за списком в одномандатному мажоритарному окрузі створювали колосальні незручності. Тим більше, що одночасно проводилися вибори в органи місцевого самоврядування. Людям, особливо похилого віку, було важко зорієнтуватися у чотирьох бюлетенях, які містили надто велику кількість інформації. Тому ще під час передвиборної кампанії партії і блоки всіляко пропагували присвоєний їм за жеребом номер, домагаючись того, щоб їхні прихильники його запам'ятали.

До виборчих списків було внесено 37 540 тис. чол. У голосуванні взяли участь 26 571 тис. виборців, або 70,8 відсотка їх загальної кількості. За списки кандидатів у народні депутати України від політичних партій і виборчих блоків проголосували 24 353 тис. громадян, або 91,7 відсотка тих, хто взяв участь у голосуванні. Не підтримали виборчого списку будь-якої партії або блоку 1397 тис. виборців (5,3 відсотка).

У багатомандатному загальнодержавному окрузі депутатські місця розподілилися між вісьмома партіями і партійними блоками, які подолали чотирьохвідсотковий бар'єр. Компартія України завоювала 24,7 відсотка голосів, тобто більше, ніж разом узяті три партії або блоки, які посіли місця від другого до четвертого. Комуністи дістали 84 мандати, Народний рух України — 32, блок СПУ-СелПУ — 29, Партія зелених України —

19, Народно-демократична партія — 17, об'єднання «Громада» — 16, Прогресивна соціалістична партія і Соціал-демократична партія (об'єднана) — по 14.

За списки кандидатів у депутати зазначених партій і партійних блоків було подано загалом 17 482 тис. голосів. За списки партій і блоків, які не подолали чотирьохвідсотковий бар'єр (їх виявилось 22) було подано 5474 тис. голосів. Ці голоси стали своєрідним «призом» для партій — переможниць.

Хоча чотирьохвідсотковий бар'єр пройшли п'ять центристських партій та блоків і лише три ліві, найбільше голосів було віддано саме за них. Тому голоси виборців, які висловилися на користь центристських і правих партій, що зазнали поразки, перейшли в основному до лівих партій — Комуністичної, Соціалістичної і Селянської.

У багатомандатному загальнодержавному окрузі ліві отримали 127 місць у парламенті (з 225), а центристи — тільки 98. Перемога лівих була прогнозованою і пояснювалася незадоволенням виборців діями влади в економічній сфері. Список НДП, який очолював прем'єр-міністр В. Пустовойтенко, зібрав лише 4,99 відсотка голосів виборців, тобто проурядова партія поступилася Партії зелених України (5,46 відсотка), лідерів яких майже ніхто не знав, і не набагато випередила створений на живу нитку регіональний блок «Громада» (4,68 відсотка), очолюваний непримиренним противником Президента Л. Кучми, экс-прем'єр-міністром П. Лазаренком. Проурядова Аграрна партія України набрала 3,67 відсотка голосів і не пройшла в парламент за партійними списками.

Нищівна поразка президентсько-проурядових структур у багатомандатному загальнодержавному окрузі була пом'якшена результатами виборів в одномандатних мажоритарних округах, де обиралася друга половина депутатського корпусу. Хоча серед кандидатів у депутати майже в кожному окрузі були представлені найвпливовіші партії, більшість виборців віддала перевагу безпартійним. Уже в парламенті безпартійні депутати оголошували, якщо мали такий намір, свою належність до тієї або іншої фракції.

Перша сесія Верховної Ради України XIV скликання розпочала свою роботу 12 травня 1998 р. Відкриттю передувала передбачена Конституцією України церемонія: Голова Верховної Ради XIII скликання О. Мороз привітав новообраних парламентаріїв і надав слово найстаршому за віком народному депутату — 78-річній Ярославі Стецько. Вона зачитала наведений у Конституції України текст присяги, і кожний із 417 присутніх народних депутатів скріпив цей документ своїм підписом. Після цього почалося перше пленарне засідання, яке провадив голова підготовчої депутатської групи О. Бандурка. Парламент обрав тимчасову президію у складі депутатів, висунутих основними політичними силами, — П. Симоненка, О. Мороза, А. Матвієнка, Ю. Костенка і П. Лазаренка.

Політичне структурування новообраної Верховної Ради України відбулося практично негайно. 14 травня було зареєстровано вісім партійних фракцій: Компартії України, Народно-демократичної партії, Народного руху України, об'єднання «Громада», Соціалістичної партії, Селянської партії, Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), Партії зелених України.

Отже, свою фракційну належність визначили 389 депутатів. 164 депутати, обрані в одномандатних округах, приєдналися до партійних фракцій, з них 44 — до лівих партій і блоків, а 120 — до центристів.

Більшість нового поповнення центристів пов'язала свою політичну кар'єру з проурядовою НДП. Фракція народних демократів у парламенті вийшла на друге місце за чисельністю після комуністів. До «Громади» приєдналося 23 депутати, до Руху — 15, до соціал-демократів (об'єднаних) — 10, до Партії зелених — 5. Поповнення серед лівих припало в основному на комуністичну фракцію (35 депутатів).

Отже, відразу після виборів структуровані ліві у новому складі парламенту мали 171 депутата, а центристи — 218. Представники правих сил, які пройшли до Верховної Ради в деяких одномандатних округах, приєдналися до центристів або залишилися серед безпартійних депутатів. Утворити фракції вони не могли через свою нечисленність.

Розстановка політичних сил у парламенті визначалася не тільки і навіть не стільки поділом на лівих, центристів і безпартійних. Прогресивні соціалісти на чолі з Н. Вітренко були непримиренно ворожі до очолюваних О. Морозом соціалістів, від яких вони відкололися. Створене П. Лазаренком об'єднання «Громада» не бажало за будь-яких умов співробітничати з народними демократами А. Матвієнка, за якими стояли Л. Кучма і В. Пустовойтенко. Тому дійсний розклад політичних сил у Верховній Раді України XIV скликання був малопрогнозованим. Лідери фракцій віддавали перевагу протистоянню, а не компромісам. Це виявилось уже під час виборів керівництва парламенту. Тільки після виснажливого виборчого марафону Верховну Раду України очолив один з керівників Селянської партії О. Ткаченко. першим заступником голови став А. Мартинюк (Компартія України), заступником — представник об'єднаних соціал-демократів В. Медведчук. Верховна Рада потрапила під владу лівих, що значно ускладнило проведення президентських виборів у 1999 р.

Першою «жертвою» політичної боротьби в Україні напередодні президентських виборів став Павло Лазаренко. Коли вийшли на поверхню численні факти привласнення ним державних коштів в особливо великих розмірах і відповідні матеріали були передані у розпорядження Верховної Ради України, П. Лазаренко втік за кордон. За цих умов парламенту не залишалось нічого іншого, як позбавити його депутатської недоторканності. Після цього об'єднання «Громада» втратило політичний вплив і розкололося. Більшість громадівців перейшла до інших фракцій, а чисельність фракції скоротилася з 44 до 17 (на середину 1999 р.).

Розколовся і Народний рух України. Трагічна загибель в автокатастрофі у березні 1999 р. лідера цієї партії В'ячеслава Чорновола не змогла припинити внутрішньопартійної боротьби. Рух фактично поділився на дві ворогуючі партії, які очолювали Юрій Костенко і Геннадій Удовенко.

У боротьбі за президентську посаду Євген Марчук зробив спробу використати апарат СДПУ(о) Однак партія, очолена з жовтня 1998 р. В. Медведчуком, солідаризувалася з Президентом Л. Кучмою, який висловив намір балотуватися на другий термін Є. Марчук змушений був покинути об'єднаних соціал-демократів.

Перед президентськими виборами багатьох депутатів, включно з партійним лідером А. Матвієнком, втратила парламентська фракція народних демократів. Частина членів НДП разом з позапартійними депутатами утворила досить впливову фракцію «За відродження регіонів».

Загострення політичної ситуації у зв'язку з президентськими виборами почало відчуватися ще з кінця 1998 р. На найвищу в державі посаду заявили свої претензії, крім діючого Президента, ряд політиків правого і лівого спрямування.

Найвищий рейтинг серед правих претендентів на владу мав Є. Марчук. Досить відомими в суспільстві були й такі претенденти, як Г. Удовенко, Ю. Костенко, В. Кононов.

Проте внаслідок перманентної економічної кризи і зумовленої нею соціальної напруженості в суспільстві істотно більшим впливом користувалися політики лівого спрямування колишній голова Верховної Ради О. Мороз, який брав участь у попередній президентській кампанії, керівник Комуністичної партії України П. Симоненко, голова парламенту О. Ткаченко, лідер прогресивних соціалістів Н. Вітренко Закон України «Про вибори Президента України» передбачав реєстрацію претендентів після подання мільйона підписів громадян на їх підтримку. Вважалося, що такий бар'єр здатний істотно обмежити кількість пошукачів найвищої посади. Однак Центральна виборча комісія змушена була зареєструвати 15 претендентів (деяких тільки після позитивного для них рішення Верховного суду України). Двоє в останній момент зняли свої кандидатури на користь П. Симоненка, і в бюлетенях залишилося 13 кандидатів.

Виборча кампанія характеризувалася надзвичайним напруженням і призвела до майже повного паралічу законотворчої діяльності парламенту. Деякі претенденти використовували у боротьбі із суперниками недозволені методи. Однак самі вибори, що відбулися 31 жовтня 1999 р., пройшли у спокійній і демократичній атмосфері Міжнародні спостерігачі констатували, що порушення виборчого закону мали несуттєвий характер і не вплинули істотно на результат.

Діючий Президент набрав найбільшу кількість голосів, його підтримало 9599 тис виборців. Друге місце посів П. Симоненко, якого підтримали 5849 тис. виборців. Третє місце зайняв О. Мороз з великим відставанням від лідерів президентських перегонів. За нього проголосувало 2970 тис. чол. Четверте місце дісталось Н. Вітренко — 2887 тис. голосів Є. Марчука підтримали 2138 тис. виборців, Ю. Костенка — 574 тис., Г. Удовенка — 320 тис., В. Кононова — менш як 77 тис. виборців. Прогнози політологів про непопулярність діячів правої орієнтації підтвердилися.

Незважаючи на відносний успіх Л. Кучми, перший тур виборів дав перевагу представникам лівих сил. Це різко загострило політичне становище напередодні другого туру. Виявилось, що країна стоїть перед вибором або підтримати курс демократичних реформ Л. Кучми, або зробити спробу повернутися у минуле. Ця дилема перетворила президентську кампанію зі змагання окремих політиків, яким воно було у першому турі, на референдум із найбільш доленосного питання чи йти до демократії і ринку, чи відтворювати тоталітарний лад?

Ліві претенденти, які програли перший тур, закликали виборців підтримувати П. Симоненка. Лідери правих висловилися на підтримку діючого Президента Є. Марчук, який до першого туру зробив невдалу спробу порозуміння з О. Морозом і О. Ткаченком, у новій ситуації беззастережно підтримав Л. Кучму. У перерві між першим і другим туром виборів Л. Кучма призначив його на відповідальну посаду. Секретаря Ради національної безпеки і оборони України.

Напередодні другого туру Національна спілка письменників України опублікувала відозву «Проголосуймо за майбутнє України!». Письменники з тривогою відзначали, що в країні існує загроза приходу до влади проімперських комуністичних сил Причину можливого «червоного реваншу» вони вбачали в протестному характері голосування значної частини електорату, передусім громадян старшого віку, а також у легковажному ігноруванні виборів молоддю, яка мала право голосу.

Вирішальна проба сил 14 листопада 1999 р. мало кого залишила байдужим Молодь прийшла на вибори Активність виборців виявилася більшою, ніж на президентських виборах 1994 р. або на парламентських виборах 1998 р.

Леонід Кучма переконливо переміг лідера Комуністичної партії. За нього проголосувало понад 15 млн виборців, тобто 56,2 відсотка. Петро Симоненко дістав понад 10 млн голосів, тобто 37,8 відсотка.

Жодного кандидата не підтримали 3,5 відсотка тих, хто взяв участь у голосуванні.

Діючий Президент переміг у 14 областях України. Найпереконливішою була його перемога в західних областях: Івано-Франківській (92 відсотки), Тернопільській (92), Львівській (91), Закарпатській (84), Рівненській (77), Чернівецькій (73 відсотки). Цей регіон завжди відзначався гострою відразою до комуністичної ідеології і практики. У 1991 р. він підтримав В. Чорновола проти Л. Кравчука, в 1994 р. — Л.Кравчука проти Л. Кучми, в 1998 р. — Л. Кучму проти П. Симоненка.

У Волинській області Л. Кучму підтримало 76 відсотків, а в Києві — 65 відсотків виборців. В інших областях перемога діючого Президента не була абсолютною, його супротивник також набрав немало голосів. Однак символічною була перемога Л. Кучми в Севастополі — місті воєнних пенсіонерів, а також у Донецькій області, де істотна частка електорату складалася з шахтарів. Не менш показовою була перемога в Сумській області. Тут більшість виборців у першому турі віддала свої голоси Н. Вітренко.

Перемога П. Симоненка в десяти областях і в Автономній Республіці Крим не була переконливою. Л. Кучма також набрав у них достатню кількість голосів, щоб зміцнити свою загальну перемогу. Проте за лідера Компартії висловилися більшість виборців багатьох областей — Вінницької (59 відсотків), Полтавської (58 відсотків), Чернігівської (56 відсотків), Луганської (54 відсотки), Херсонської (53 відсотки). Це свідчило про серйозний розкол в українському суспільстві, викликаний прорахунками в реформаторській діяльності Л. Кучми і підтримуваних ним політичних сил. Мандат на другий термін зобов'язав Президента, як це він сам визнав, більш рішуче поставитися до вирішення існуючих проблем.

У програмі дальших дій виконавчої влади, з якою Л. Кучма йшов на вибори, було багато пунктів. Серед них — забезпечення не менше 7 відсотків щорічного економічного зростання, у тому числі за рахунок стимулювання передових технологій, малого і середнього підприємництва, пільгового оподаткування і кредитування сільського господарства різних форм власності. З метою стимулювання виробництва податкова система мала бути спрощеною і стабілізованою, а розмір податків знижений. Була розроблена спеціальна програма оздоровлення державних підприємств.

Після президентських виборів 1998 р. склад депутатів Верховної Ради не змінився. Проте розстановка політичних сил у парламенті після перемоги Л. Кучми на виборах зазнала кардинальних змін.

Напередодні виборів Л. Кучма заявив, що після обрання на другий термін він звернеться до народу з пропозиціями внести до чинної Конституції України низку поправок, які сприяли б утворенню парламентської більшості й конструктивному співробітництву Президента з Верховною Радою. Дійсно, згодом був підписаний указ, згідно з яким передбачалося проведення 16 квітня 2000 р. Всеукраїнського референдуму. На всенародне обговорення глава держави виніс шість питань, про:

недовіру Верховній Раді XIV скликання;

право Президента на розпуск парламенту, якщо впродовж місяця в ньому не буде сформована постійно діюча більшість або якщо вона не затвердить Державний бюджет;

скасування депутатської недоторканності;

скорочення кількості народних депутатів з 450 до 300;

заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів;

прийняття Конституції України на Всеукраїнському референдумі.

Після появи указу депутати зрозуміли, що багаторічне протистояння президентських і парламентських структур, яке гальмувало ринкові реформи, навряд чи буде підтримане на референдумі суспільством. У січні 2000 р. у Верховній Раді виникла більшість у складі 237 депутатів. Депутати більшості зобов'язалися підтримати курс реформ і взаємодіяти з урядом, який у грудні 1999 р. очолив колишній Голова правління Національного банку України В. Ющенко.

Поява більшості стала передумовою для переобрання керівництва Верховної Ради. Однак Голова парламенту О. Ткаченко не бажав поставити на голосування це питання. Обструкція О. Ткаченка призвела до того, що більшість депутатів покинула приміщення Верховної Ради і тимчасово почала працювати в Українському домі. 1 лютого п'ята сесія Верховної Ради України XIV скликання зібралася у новому приміщенні у складі 255 з 445 народних депутатів. Депутати від лівих партій залишилися у приміщенні Верховної Ради, але не мали змоги працювати через відсутність кворуму.

У перший день роботи п'ятої сесії відбулися вибори нового керівництва Верховної Ради — голови, його першого заступника і заступника, керівника апарату та голів парламентських комітетів. За обрання Головою Верховної Ради І. Плюща, першим заступником — В. Медведчука і заступником — С. Гавриша проголосували всі 255 депутатів.

За пропозицією О. Лавриновича сесія прийняла закон про новий порядок обчислення скликань Верховної Ради України. Обчислення тепер розпочиналося зі складу Верховної Ради, сформованого на перших вільних виборах 1990 р. Цей склад депутатів приймав Декларацію про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України. Отже, Верховна Рада на дев'ятому році існування незалежної держави відмовлялася від історичної традиції обчислення скликань, які ґрунтувалися на Конституції УРСР 1937 р.

«Оксамитова революція» у Верховній Раді вперше за всі роки незалежності зумовила можливість погоджених дій державної влади в соціально-економічній сфері.

Однак можливість погоджених дій не означала, що хтось формулюватиме програму, а всі інші мовчки погоджуватимуться з цим. У квітні 2000 р. у парламенті розгорілися гострі дискусії всередині сформованої більшості з приводу програми дій уряду В. Ющенка, яка розраховувалася на річний термін. Схвалення програми означало, що Верховна Рада позбавить себе права втручатися в дії уряду впродовж цілого року. Однак депутати внесли до програми багато поправок, у тому числі істотних, і змусили прем'єр-міністра погодитись на щоквартальні звіти перед парламентом про хід її виконання.

Питання, сформульовані для референдуму, також викликали запеклу боротьбу. Опоненти Президента України звернулися до Конституційного суду, який виніс свій остаточний вердикт: перше і останнє питання не узгоджуються з Конституцією України і через це повинні бути скасовані. Якраз ці питання викликали найбільше дискусій, у тому числі в європейських організаціях.

Перше в сучасній історії втручання Конституційного суду України у політичну боротьбу нормалізувало ситуацію. Це засвідчило, що Конституція України здатна надати допомогу у вирішенні складних проблем, які завжди виникають в будь-якому суспільстві, тим більше — в суспільстві перехідного типу.

Референдум 16 квітня 2000 р. поліпшив політичний клімат у державі. Послабилася боротьба гілок влади, що характерна для перших етапів становлення демократії. Склалася передумова для нормальної боротьби політичних течій.

Література

- Білокінь С. Останній шанс?: з історичного досвіду державотворення // Літературна Україна. - 1993. - 4 лютого. - С. 3.
2. Домбровський С. Національна психологія // Освіта. - 1998 р. - 2 - 9 вересня. - СІ 3
3. Загоронюк Л. Наша державність: корені й крона: Нотатки на берегах конспекту Міхновських читань професора Мороза. // Народна армія. - 1993. - 31 серпня - 1 вересня - С. 3.
4. Іванченко Р. Україна від Кия до Кравчука. Короткий нарис історії української державності // Народна армія. - 1993. - 31 березня - 27 квітня. С. 4.
5. Кобзар Б. Національна школа: всебічний, гармонійний розвиток особистості // Освіта. - 1998. - 28 жовтня - 4 листопада. - С. 2.
6. Корінний М.М. Україна - назва нашої землі з найдавніших часів // Історія України. - 1999. - березень (№9). - С. 10 - 11.
7. Кульчицький С. Держава вперше назвалась Україна // Голос України. - 1999. - 20 березня. - С. 8 - 9.
8. Руденко Ю. Концепція формування національної свідомості і самосвідомості особистості // Освіта. - 1998. - 4 - 11 листопада (№ 67). -С. 3.
9. Яворський В. Ідейні засади історичних українських держав за всі періоди історії України // Народна армія. - 1993. - 31 серпня - 1 вересня. - С. 3.
10. Архічова Н.Т. Військово-патріотичне виховання учнів на факультативних заняттях з історії // Український історичний журнал. - 1976. - № 5. - С. 120 -124.
11. Боголюбов Л. Формирование мировоззрения при изучении истории // Народное образование. - 1975. - № 2. - С. 48 -54.
12. Борисенко В. Тернистий шлях державотворення (історичний досвід XIV ст.) // Київська старовина. - 1994. - № 1. - С. 2- 9.
13. Боечко В.Д., Ганжа О. І., Захарчук Б.І. Кордони України: історія та проблеми формування (1917 -1940 р.р.)- // УІЖ. - 1992. - № 1.- С.56 - 78.
14. Гаврилюк Ж. Урок історії і духовні джерела відродження // Історія в школі. - 1997. - № 5. - С. 18-24.
15. Горелик Ф. Б. Формирование диалектического мышления при обучении истории // Советская педагогика. - 1989. - № 10. - С. 24 - 29.
16. Гуменюк Г. Національна самосвідомість школярів і перспективи їх розвитку // Рідна школа.- 1999. - № 2. - С.59 -61.
17. Гупан Н. Педагогічна громадськість у боротьбі за піднесення національної свідомості українського народу на межі XIX - XX століть // Історія в школах України. - 2000. - № 3. - С. 46 - 47.
18. Дзюба І. Україна на шляхах державотворення: [Співдоповідь на Всесвітньому форумі українців] //Слово і час. - 1992. -№ 11. С. 3- 10.
19. Єрмолаєв В. До питання про створення незалежної Української держави (1648-1654 рр.) // Вісник академії правових наук України. - 2000. - № 2 (21). - С. 62 - 69.
20. Іванченко Р. Історія без міфів: [Утворення державності подніпровських слов'ян] // Рідна школа. - 1994.-№ 11.-С. 11 - 15.
21. Кандиба Л. Формуємо національну самосвідомість учнів // Рідна школа. - 1996.- № 10.- С.23-24.
22. Кармазіна М. Ідеї української державності кінця XIX - початку XX століття та їх

- відображення у шкільному курсі вітчизняної історії // Історія в школах України. - 1999. - № 4. - С. 7 - 10.
23. Кловак Г. Ткаченко В. Формування етнічної самосвідомості школярів -важлива проблема сучасної національної школи України // Учитель. - 2000. - № 1 - 3. - С. 38 - 40.
24. Ковальчук О.В. Довбищенко В.І. Шалда Т.В. Основи формування національно свідомих громадян //Початкова школа. - 1993. - № 3. - С.4 - 5.
25. Концепція громадянської освіти в Україні // Історія в школах України. - № 1. - 2001. - С. 10 - 17

Навчально-методичне видання

Соціологія. Конспект лекцій. Ч1. для здобувачів освітньо-професійного рівня фаховий молодший бакалавр, галузь знань 19 Архітектура та будівництво. 192 Будівництво та цивільна інженерія, денної форми навчання

Комп'ютерний набір та верстка

С.С.Мацерук

Редактор

Т.П.Кузьмич

Підписано до друку2023 р.

Формат А4. Гарн. Таймс.

Умовин. Друк арк..60. Обл. – вид.арк.40

Тираж 50 прим. Зам. 70.